

בית הספר למוסמכים M.Ed

היחידה לחינוך סביבתי

עבודת גמר לקראת תואר M.Ed בחינוך סביבתי

הגורמים המשפיעים על יכולתה של האישה הערבייה לחולל שינוי

סביבתי בנושא פסולת ביתית ביישוב מגוריה.

מאת

מתאני רים

ת"ז: 033989088

בהנחיית:

ד"ר אהובה ווינדזור

מרץ 2015

מכללת סמינר הקיבוצים

תל אביב-ישראל

תוכן עניינים

5	תקציר	1
6	מבוא	2
8	סקירת ספרות	3
8	פסולת בישראל ומדיניות הטיפול בפסולת ביתית	3.1
8	בעיית הפסולת בישראל	3.1.1
9	תשתיות טיפול בפסולת בישראל	3.1.2
10	תשתיות טיפול בפסולת במגזר הערבי בישראל	3.1.3
11	צדק סביבתי ביחס לישובים ערביים בישראל	3.2
13	מעורבות הקהילה בתכנון סביבתי וניהול פסולת	3.3
13	שיתוף הציבור והשתתפות הציבור בתכנון סביבתי ובקבלת החלטות	3.3.1
14	העלאת המודעות הציבורית-סביבתית	3.3.2
15	נכונות הציבור לשתף פעולה בתהליך ניהול הפסולת	3.3.3
16	נשים ערביות כסוכנות חיברות ושינוי חברתי-סביבתי בקהילה	3.4
16	נשים בקהילות מוחלשות	3.4.1
16	המעמד החברתי-משפטי של נשים ערביות בעולם	3.4.2
17	המעמד החברתי-משפטי של נשים ערביות בישראל	3.4.3
17	נשים כסוכנות לשינוי חברתי	3.4.4
19	מגדר וסביבה	3.4.5
20	סיכום סקירת הספרות	3.5
22	מטרות העבודה	4
22	שאלות המחקר	4.1
23	שיטה	5
23	סוג המחקר	5.1
23	אופן איסוף הנתונים	5.2
24	המדגם	5.3
25	משתני המחקר	5.4
25	משתנים בלתי תלויים	5.4.1
26	משתנים תלויים	5.4.2
26	כלי המחקר	5.5
26	התנהגות סביבתית	5.5.1
26	פעילות בקהילה	5.5.2
26	תפיסת היכולת	5.5.3

27	גורמים שיכולים להקל או להפריע	5.5.4
27	משתני רקע אישיים	5.5.5
27	ניתוח סטטיסטי	5.6
27	ניתוח תוכן	5.7
28	ממצאים	6
28	התנהגויות פרו-סביבתיות מדווחות (שאלות 1-15 בשאלון)	6.1
31	נכונות לפעולה בקהילה (שאלות 16-19)	6.2
33	התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה, ותפיסת יכולת	6.3
36	קשר בין התנהגות סביבתית לפעילות בקהילה ותפיסת יכולת	6.4
37	קשר בין שלושת הקטגוריות לבין משתנים דמוגרפיים	6.5
40	הגורמים הנתפסים כמקשים על פעילות סביבתית	6.6
41	גורמים מקלים ומקשים על פעילות סביבתית מהשאלות הפתוחות	6.7
44	דיון	7
45	מגבלות המחקר	7.1
46	הצעות למחקרים נוספים	7.2
47	רשימת מקורות	8
53	נספח – שאלון המחקר	9

רשימת טבלאות ותרשים

24	טבלה 1 : נתוני רקע על המרואיינות במחקר
24	טבלה 2 : התפלגות המשיבות לפי קבוצה
28	טבלה 3 : שכיחויות התנהגויות פרו סביבתיות מדווחות, על פי שאלות
30	טבלה 4 : התנהגויות סביבתיות לפי סדר שכיחות מדווחת
31	טבלה 5 : שכיחויות התשובות לשאלות על מוכנות לפעולה בקהילה
32	טבלה 6 : התפלגות הממוצעים של התשובות לפי קבוצות המרואיינות
33	טבלה 7 : חלוקה של השאלות לפי שלוש קטגוריות
	טבלה 8 : ממוצעים וסטיות תקן של ציונים בהתנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת
35	של כלל המרואיינות
	טבלה 9 : התפלגות הממוצעים בהתנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת לפי קבוצות המרואיינות
35	
	טבלה 10: מתאמי פירסון בין התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה, תפיסת יכולת, מצב משפחתי, גיל, מספר ילדים וסוג משרה
36	
38	טבלה 11 : קשרים בין התשובות לשאלות השונות לקבוצה של המרואיינות
39	טבלה 12 : קשרים בין התשובות לשאלות השונות לבין השכלת המרואיינות
40	טבלה 13 : התפלגות התשובות של המרואיינות לגבי גורמים שמקשים על פעילות סביבתית

- טבלה 14 : התפלגות הגורמים בקטגוריות שעלו מהתשובות לשאלה : האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך? 41
- טבלה 15 : התפלגות הקטגוריות של הסברים לשאלה : "האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך?" 42
- טבלה 16: קטגוריות של הסברים לתשובות לשאלה האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית? 42
- טבלה 17 : תוספות שהמרואיינות כתבו לגורמים שמקשים על פעילות סביבתית. 43
- טבלה 18: מעורבות המרואיינות בפעילות סביבתית לפי קבוצה 43
- תרשים 1 : התפלגות המדגם לפי קבוצה (אחוזים, מספר המרואיינות) 25
- תרשים 2 : ממוצעים בשלושת הקטגוריות – התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת, בחלוקה לפי 8 קבוצות 36

1 תקציר

ישראל מתמודדת עם בעיה של פסולת, ובפרט הפסולת הביתית. הבעיה חמורה במגזר הערבי אף יותר מאשר במגזר היהודי, בגלל סיבות כמו חוסר מודעות לנושא המיחזור, כמות גדולה יותר שמיוצרת בבתיים הפרטיים יחסית ליישובים עירוניים, חוסר מדיניות של השלטון המקומי לגבי הפסולת, קשיים כלכליים לטפל בבעיה ועוד.

נשים יכולות להיות כוח שיקדם שינוי במגזר הערבי בכל מה שקשור לשיפור איכות הסביבה והטיפול בפסולת בפרט. כמו קבוצות של נשים במקומות אחרים בעולם הן יכולות להיות סוכנות לשינוי חברתי. המחקר הנוכחי תוכנן כדי לבדוק מה לדעת נשים משפיע על יכולתן להוביל שינוי כזה בסביבתן, והאם יש הבדל בין דעות של נשים על בסיס של השכלה, תעסוקה וילדים. לצורך המחקר הוגדרו שמונה קבוצות של נשים על בסיס שלושה פרמטרים - השכלה (אקדמאיות/לא אקדמאיות), תעסוקה (עובדות/לא עובדות) וילדים (יש ילדים/יש ילדים). המטרה היא לבדוק אילו גורמים יכולים להניע נשים לפעול לשיפור התנאים הסביבתיים ביישוב שלהן והאם יש הבדל בין הקבוצות השונות.

המחקר הוא כמותי. הועבר שאלון שבדק דיווח על התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה, תפיסת היכולת לחולל שינוי, תפיסה לגבי גורמים מקלים ומקשים ונתונים דמוגרפיים. סך הכול מילאו את השאלון 44 נשים משמונה הקבוצות שהוזכרו. הנתונים נותחו סטטיסטית.

התוצאות מראות שלמרות שקיימת נכונות גבוהה להשתתף בפעילויות סביבתיות, ההתנהגות של הנשים בפועל היא בדרך כלל לא ידידותית לסביבה. רוב הנשים לא מדווחות על מפגעים, לא שולחות למיחזור, לא רוכשות מוצרים ידידותיים לסביבה וכדומה. נמצא שההתנהגות הסביבתית קשורה לפעילות בקהילה ולתפיסת היכולת של המשתתפות. ככל שהמשתתפות דיווחו על נכונות לפעול בקהילה וככל שהן דיווחו על תפיסת יכולת גבוהה יותר כך הן דיווחו גם על התנהגות יותר ידידותית לסביבה. מבין נתוני הרקע רק ההשכלה נמצאה קשורה להתנהגות סביבתית. ככל שהאישה יותר משכילה כך היא יותר מתנהגת באופן ידידותי לסביבה. לא נמצא קשר בין מצב משפחתי, גיל, מספר ילדים, מקום עבודה או אמונה בבית להתנהגות סביבתית.

מבחינת גורמים שנתפסו כמקשים על פעילות סביבתית, המשתנה הכי משמעותי שנמצא הוא המרחק ממקומות שיש בהם פעילויות, ואחריו הזמן שצריך להשקיע בביצוע פעילויות אלה.

המסקנות של המחקר הן שכדי להוביל את השינוי יש צורך בארגונים סביבתיים קרובים לבתיים של הנשים ביישובים הערביים שגם ילוו אותן. בלי הארגונים האלה אי אפשר לעשות את השינוי, לדברי הנשים. דבר נוסף שחסר לנשים הוא זמן. זהו המשאב הכי יקר שחסר לנשים כדי שיוכלו להגיע לפעילויות סביבתיות, כלומר אקטיביזם סביבתי שכולל עשייה למען החברה כולה וניסיון להשפיע על מקבלי החלטות. לגבי התנהגויות סביבתיות שלהן באופן ספציפי נמצא שרוב הנשים מקפידות על התנהגות ידידותית לסביבה ברמה האישית בביתן, אבל לא מתרגמות את זה לאקטיביזם רחב יותר.

2 מבווא

המודעות הסביבתית בציבור בישראל עלתה בעשורים האחרונים ואפשר לראות יותר תושבים שמתארגנים במקומות מגוריהם למען שיפור איכות הסביבה בה הם חיים לצד פעילות ממשלתית תומכת, אם זה באכיפת החוק, ואם זה במדיניות פיתוח בר-קיימא (טל ואח', 2011). במקביל, בעשורים האחרונים התרחשו פיתוח וצמיחה כלכלית שאפשרו שיפור עצום ברווחתו של האדם ובבריאותו. יחד עם זאת, תהליכי הפיתוח והצמיחה מתרחשים על חשבון פגיעה ודעיכה של המערכות אקולוגיות סביבתיות, המהוות מערכות תומכות חיים (טל ואח', 2011). שורש הבעיות הסביבתיות הוא בהתנהלות האדם (כפרט וחברה), ולאור מימדי המשבר הסביבתי והאתגרים הניצבים לעתיד, אימוץ אחריות סביבתית-חברתית הינו כורח המציאות. הצורך לשינוי דורש אחריות ממסדית, אך השינוי מתחיל בפרט (גולדמן, 2013).

אחת הקבוצות העשויה להשתתף בתהליכי קבלת ההחלטות הנוגעות לסביבת מגוריהן ו/או עבודתן הן הנשים. נשים הן בעלות עניין בנושאי הסביבה ובכללם הטיפול בפסולת מכיוון שעל פי רוב הן האחראיות על הניקיון והטיפול במשק הבית וכפועל יוצא נחשפות יותר לפסולת ביתית ולטיפול בה (Doyal, 1994). חשיפה זו עלולה להיות בעוכריהן ולסכן את בריאותן. מחקרים מראים כי בהשוואה לגברים, נשים נתונות בסיכון רב יותר לזיהומים סביבתיים ותחלואה (United Nations Statistic Division, 2012; Viel et. al., 2011). האם תמונת מצב זו מניעה את הנשים לפעול או לחדול? בספרות טרם גובשה אחידות. יש מחקרים המראים כי למגדר אין בהכרח השפעה מבלדת על עמדות והתנהגות סביבתית (בדיר, 2013; Karol, 2006). מחקרים נוספים מראים כי נשים מביעות דאגה רבה יותר לסביבה (Hamilton, 2008; McCright, 2010; Zelezny, Chua & Aldrich, 2000). אולם דאגה זו לא תמיד מתורגמת למעשים ולאקטיביזם סביבתי. יש מקרים בהם לנשים ניתנת במה להביע את דעתן בנושאי סביבה, אך בשלב גיבוש האסטרטגיות לפעולה קולן פחות נשמע (Buckingham et. al, 2005). במקרים אחרים ניתן לשער כי נשים עשויות אומנם להביע דאגה סביבתית, אך כשבוחנים את התנהגותן הסביבתית בפועל, מסתבר כי חסמים מתחומים שונים כמו עוני ואפליה בזכויות, מגבילים אותן (עלי, 2011; Buckingham et. al, 2005).

ובכל זאת, מי הן הנשים העשויות לפרוץ דרך ולעורר שינוי חברתי-סביבתי בחברה הערבית הפלסטינית בישראל? סקירות תיאורטיות ומחקרים בקרב נשים ערביות ובקרב נשים פלסטיניות בישראל מלמדים כי נשים אלה מצויות במאבקים שונים לקידום מעמדן החברתי-משפטי (למשל, בנג'ו, 2004; קוזמא, 2011). בין הבולטים שבהם, כפי שמציינת בנג'ו, היה בשלהי שנות השמונים של המאה הקודמת החוקר הערבי-פלסטיני השאם שראבי (1998, בתוך בנג'ו, 2004), ובתחילת המאה ה-21 קבוצת כלכלנים וחוקרי מדעי החברה ערביים שחיזקו את עמדת שראבי. בנג'ו ומחקרי הכותבות והכותבים בקובץ שערך (בנג'ו 2004), הובילו לכמה מסקנות כלליות: ראשית, לא קיים קו מאפיין במעמד ושוויון הנשים במזרח-התיכון. שנית, מצבן של הנשים קשור הדוקות למצב החברתי, הכלכלי, והפוליטי של המדינות, ובמדיניות השלטון בנושא זה. שלישית, חוקי

האסלאם והפרשנויות השונות שלהן, מהווים בו זמנית אבן נגף ומפתח לשינוי מעמד האישה. לואיס שבדק את מעמדן הנחות של נשים בהיסטוריה האסלאמית החל מהתקופה העבאסית במאה השמינית, דרך תקופת שלטון האימפריה העות'מאנית, ועד לתקופה המודרנית, מסיים את מחקרו בנימה אופטימית: "אף ארחיק לכת ואומר שהנשים, החלק המדוכא באוכלוסייה, מייצגות קרוב לוודאי את התקווה הטובה ביותר לקדמה בעולם האסלאמי." (לואיס, 2004).

בסקירת הספרות אתיחס תחילה לנושא איכות הסביבה בישראל, עם דגש על הפסולת והטיפול בה. לאחר מכן אגע בנושא הצדק הסביבתי, מעורבות הקהילה ובאופן ספציפי מעורבות של נשים בעולם הערבי כסוכנות שינוי.

3 סקירת ספרות

בדומה לחברות מערביות אחרות, הפכה החברה הישראלית בעשורים האחרונים לחברה צרכנית ובזבזנית (רוזן-צבי, 2007). כפועל יוצא חלה עלייה בכמות הפסולת המוצקה בכלל, והפסולת הביתית בפרט. כמות הפסולת גדלה מדי שנה בשיעור של 3-5% כאשר כל תושב מייצר מדי יום בממוצע כ-1.9 ק"ג אשפה (המשרד להגנת הסביבה, 2012). בשל הגידול במספר התושבים, העלייה ברמת החיים והעלייה ברמת הצריכה חלה עלייה גם בכמות הפסולת (טל, 2008). בכדי לענות על הצורך שנוצר, הוקמו במרוצת השנים ברחבי הארץ עשרות אתרי סילוק פסולת מקומיים, בלתי מוסדרים, נעדרי תשתיות הולמות ונטולי פיקוח. בהמשך שולבו חקיקה ותקנות שתכליתם להסדיר ולפקח על הטיפול בפסולת לסוגיה.

למרות הניסיונות לנהל ולפקח על הטיפול בפסולת בעיית הפסולת בעולם המערבי ובישראל בפרט, ממשיכה להוות מטרד סביבתי-בריאותי. בעיה זו הינה אקוטית במיוחד בקרב אוכלוסיות מוחלשות ובכללן האוכלוסייה הערבית בישראל (טל, 2008א; 2008ב; אתר עמותת אזרחים למען הסביבה בגליל, 2011). כלומר, מיקום הפסולת והיקפה שכיחים יותר באזורים המאכלסים קבוצות חברתיות מוחלשות הניתנות לזיהוי על בסיס אתני, לאומי, גזעי, מגדרי או סוציו-אקונומי. מצב זה יוצר אי צדק סביבתי ומחייב בחינה מחדש של דרכי ההתמודדות עם סוגיית הפסולת ונזקיה הנלווים.

הגם שקיימת ספרות ענפה בנוגע לניהול וטיפול בפסולת, הספרות על תשתיות הטיפול בפסולת במגזר הערבי מצומצמת בהיקפה. יתר על כן, השיח הסביבתי הינו פטריארכלי ביסודו ומזוהה יותר עם גברים מאשר עם נשים. זה משום שמלכתחילה תכנון הסביבה העירונית מותאם יותר לצרכים של גברים ופחות לצרכים של נשים (צ'רצ'מן, 2013; Peake, 1993). מצב זה פרדוקסאלי הואיל ועל פי רוב, נשים הן אלה האחראיות על הניקיון והטיפול במשק הבית וכפועל יוצא נחשפות יותר לפסולת ביתית ולטיפול בה. בהמשך הסקירה אבקש לבחון מה ידוע על מקומן ותפקידן של נשים ערביות פלסטיניות בישראל בטיפול בפסולת ביתית. ובאופן ספציפי יותר, לסקור מהם הגורמים העשויים להשפיע על היכולת של נשים ערביות להוביל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ברשויות מקומיות ערביות.

3.1 פסולת בישראל ומדיניות הטיפול בפסולת ביתית

3.1.1 בעיית הפסולת בישראל

הפסולת בכלל, ופסולת ביתית בפרט, הינה אחת מהבעיות הסביבתיות עמה מתמודדת מדינת ישראל. פסולת כוללת את כל החומרים בהם לאנשים אין עוד שימוש (בלאו, 2009). קיימים סוגים שונים של פסולת ביניהם פסולת ביתית (פסולת הנוצרת משימוש ביתי ומפונה מבתי המגורים באחריות הרשות המקומית), פסולת מסחרית (פסולת מחנויות, בתי מסחר), פסולת תעשייתית (פסולת ממפעלי תעשייה) ופסולת מעורבת ו/או פסולת עירונית מוצקה (פסולת מהמגזר העירוני שעיקרה פסולת ביתית ומיעוטה פסולת מסחרית וגזם) (טל, 2008א).

במדינת ישראל מיוצרים מדי שנה כ- 4.8 מיליון טון פסולת עירונית ומסחרית. כמות הפסולת גדלה מדי שנה בשיעור של 3-5% כאשר כל תושב מייצר מדי יום בממוצע כ- 1.9 ק"ג אשפה (המשרד להגנת הסביבה, 2012). בשל הגידול במספר האוכלוסין, העלייה ברמת החיים והעלייה ברמת הצריכה חלה עלייה גם בכמות הפסולת (טל, 2008ב). במקביל לגידול בכמות הפסולת המיוצרת חל מחד, גידול באוכלוסייה ומנגד, צמצום במשאב הקרקע הנדרש לטיפול בפסולת. מתוך כלל הפסולת המיוצרת במדינת ישראל, כ-80% מהפסולת המוצקה מוטמנת באתרי הטמנה וכ-20% בלבד מועברת למחזור (המשרד להגנת הסביבה, 2012).

3.1.2 תשתיות טיפול בפסולת בישראל

עד אמצע שנות התשעים של המאה העשרים לא הייתה מדיניות מוסדרת לטיפול בפסולת במדינת ישראל. בשטחי רשויות מקומיות שונות ניתן היה למצוא פסולת מפוזרת היות שרוב אתרי הפסולת היו לא מוסדרים והיו ממוקמים או בפאתי היישובים ו/או משותפים למספר ישובים. יתרה מזאת, כדי להקטין את נפח הפסולת שהצטברה תופעת שריפת הפסולת הייתה שכיחה. השריפה בוצעה הן באופן ספונטני והן באופן מכוון (פדרמן, 2006).

תמונת מצב זו הינה מנוגדת לדפוסי הטיפול בפסולת הקיימים במרבית ממדינות האיחוד האירופי, בהן רוב הפסולת מועברת למחזור ולהשבה ומיעוטה מוטמנת. להטמנת פסולת השלכות סביבתיות מזיקות ובכללן זיהום אוויר ופליטת גזי חממה, זיהום קרקע ומי תהום, משיכת מזיקים שונים, יצירת מפגעים בטיחותיים בנתיבי תעופה ותפיסת שטחי קרקע המהווים משאב במחסור (המשרד להגנת הסביבה, 2012). חוסר טיפול בפסולת לסוגיה ו/או טיפול לקוי מייצרים מפגעים סביבתיים המשפיעים על איכות החיים ועל איכות הסביבה כולל איכות הקרקע, איכות האוויר ואיכות מי התהום (טל, 2008ב). כיצד מתמודדת מדינת ישראל עם הטיפול בפסולת ביתית? ביוני 1993 קיבלה הממשלה החלטה שנועדה להסדיר את הטיפול בפסולת בישראל. במסגרת מדיניות זו הוסדרו אתרי הטמנה סניטאריים אזוריים וארציים לפי הנחיות המשרד לאיכות הסביבה. בנוסף, הוחלט על סגירת אתרי הטמנה בלתי מוסדרים ועל שיקומם (החלטת ממשלה 1349). בשנת 1997 הוחלט על סגירת אתר חירייה כאתר להטמנת פסולת (החלטת ממשלה 2155).

משנות התשעים ואילך הטמנת פסולת הינה השיטה השכיחה ביותר לטיפול בפסולת בישראל. בנוסף להטמנה החליטה ממשלת ישראל על פתרונות נוספים לטיפול בפסולת. ביטוי לכך ניתן למצוא בהחלטת ממשלה 2468 מינואר 1994 העוסקת במחזור חומרי פסולת וסילוק אשפה. החלטה זו מדגישה כי מטמנות הן הפיתרון הזמין היחידי לטיפול באשפה. עם זאת, "הפתרון לבעיית הפסולת הינו שילוב של הטכנולוגיות הקיימות לפי סדר עדיפות יורד: הפחתה במקור, שימוש חוזר, מחזור, הטמנה ושריפה לצרכי אנרגיה. יש לפעול לקידום כל הנושאים במקביל, ואין להתרכז בפתרון אחד בלבד" (החלטת ממשלה 2468 /תמ 122). בהמשך שנות התשעים התקבלו החלטות נוספות לגבי הפרדה במקור, הפרדה בין סוגי פסולת (לדוגמה פסולת יבשה ופסולת רטובה), הקמת מערכות הפרדה במקור מבתי עסק ואזורי מגורים, איסוף הפסולת ומיונה לצורכי מחזור. כל הפתרונות המוצעים ומימושם הן באחריות הרשויות המקומיות" (החלטת ממשלה 2468 /תמ 122). עוד נקבעו הסדרים לביצוע תכניות מחזור ברשויות המקומיות (חוק איסוף ופינוי פסולת למיחזור, התשנ"ג-1993; קביעת יעדי מינימום הדרגתיים למחזור פסולת, לפי אחוזים מסך כל הפסולת המיוצרת ברשות מקומית (תקנות איסוף ופינוי פסולת למחזור, חובת פינוי פסולת למיחזור, התשנ"ח-1998) וחוק הפיקדון על מכלי משקה (התשנ"ט-1999).

בשנת 2005 פרסם המשרד להגנת הסביבה תכנית אב לאומית לטיפול בפסולת. מבין מטרות התכנית ניתן לציין את הקטנת נפח ההטמנה, הגדלת ההפחתה במקור (למשל, צמצום כמויות האשפה על-ידי שימוש באריזות גדולות, תיקון מוצרים והעברתם מיד ליד לשימוש נוסף) והגדלת ההשבה - מיחזור האשפה. מטרות אלה נועדו לייצור שינוי התנהגותי-תרבותי שתוצאותיו שיפור איכות החיים (סברדלוב, מרינוב וקליין, 2005). ההחלטה הממשלתית העדכנית ביותר מיולי 2013 מתמקדת באיזור הנגב בלבד. במסגרת פיתוח הנגב והגדרתו כאיזור בעל עדיפות לאומית תינתן, בין השאר, עדיפות להסדרת הפסולת היבשה. התוכנית תאפשר לראשונה גם פינוי מסודר של פסולת מיישובים בדואים בנגב. התוכנית מקצה כ-40 מיליון שקלים למימון פינוי פסולת והקמת תשתיות למיחזור לתקופה של חמש שנים (החלטת ממשלה 546).

בדומה למדיניות הטיפול בפסולת הנהוגה במדינות האיחוד האירופי, שואף המשרד להגנת הסביבה לצמצם את השימוש בשיטת הטמנת הפסולת ואתריה. כיום מדיניות המשרד להגנת הסביבה מעודדת שינוי בהרגלי הצריכה ובהתנהגות האזרחים, עידוד לשימוש חוזר, ובקידום המיחזור על ידי הפרדה במקור של זרמי פסולת שונים. מדיניות זו נועדה להגדיל את שיעורי המיחזור ואת איכות תוצרי המיחזור המתקבלים (המשרד להגנת הסביבה, 2012).

מעבר למדיניות ממשלתית בנושא פסולת חשוב לבחון מהי תמונת המצב בשטח. הרשויות המקומיות מחויבות לאסוף ולפנות פסולת ביתית כדוגמת שאריות מזון, אריזות פלסטיק וגזם – אל אתרים מורשים, להטמנה או למיחזור של הפסולת. על-פי רוב הן נעזרות בשירותיו של קבלן איסוף ופינוי. בחינת מצב הרשויות המקומיות מבחינת החובות המצטברים שלהן לקבלנים ולאתרי טיפול, מראה כי ברשויות מקומיות רבות פינוי הפסולת אינו סדיר. יתרה מזאת, לרשויות מקומיות רבות חובות לאתרי פסולת או לקבלני פינוי. למשל, כ-40% מאוכלוסיית צפון הארץ מתגוררת בתחומי רשויות מקומיות שיש להן חובות לגורמים המטפלים בפסולת. לחלק מרשויות אלו יש חובות מצטברים הואיל והן נאלצו לעבור מקבלן לקבלן ולא היתה להן אפשרות לפרוע את חובן (טל, 2008ב).

3.1.3 תשתיות טיפול בפסולת במגזר הערבי בישראל

האוכלוסייה הערבית בישראל מונה מעל 1.57 מיליון נפש, ורובה (58%) מתגורר באזור הצפון. התפלגות האוכלוסייה הערבית מראה כי 82% הם מוסלמים, 10% נוצרים ו-8% דרוזים (למ"ס, 2013). אוכלוסייה זו גרה במגוון יישובים שעוברים תהליכי עיור. מול העיור והפתיחות המודרנית מתקיימת שמרנות תרבותית ומסורתית בקרב הפרט והקהילה. על אף שהכפר הערבי המסורתי כבר שינה את אופיו באופן משמעותי, הכפריות עדיין מושרשת עמוק בקרב האוכלוסייה, והחברה הערבית עדיין נוהגת לפי דפוסי מסורתיות ושיוכיות. תפיסות מסורתיות יוצרות לעיתים קונפליקטים עם תהליכי מודרניזציה שעוברת החברה הישראלית, ולעיתים התנהלות הנובעת מהן עלולה להיות בעלת השפעה שלילית גם על ההתנהגות הסביבתית. למשל, שימוש בטבונים, גידול בעלי חיים בשכונות מגורים, יצירת מפגעי רעש ועוד (טרביה, 2008). הבעיות הסביבתיות המרכזיות במגזר הערבי קשורות בשפכי ביוב וטיפול לקוי בפסולת, לרבות שריפת פסולת (בדיר, 2013; טל, 2008ב; טרביה, 2008; נמארנה, 2007). למשל, תושבי קלנסווה טוענים שמבין הבעיות סביבתיות הדורשות טיפול מיידי קיימת בעיית הפסולת לסוגיה (ביתית וגושית) (לובנוב, 2010).

ביישובים ערביים ניתן לראות לעיתים פסולת מפוזרת הנערמת בכמה אזורים ביישוב. במקרים אחרים קיימים אתרי פסולת לא חוקיים. בנוסף, לעתים תחזוקת פחי האשפה לקויה והפחים הופכים למטרדי ריח (טל, 2008). תמונת המצב בישובים הערביים בצפון מדינת ישראל מלמדת כי הפסולת מהווה מטרד סביבתי חמור. הטיפול במטרד זה הינו מורכב בשל הסיבות הבאות: במדינה מפותחת וצרכנית כמו ישראל מיוצרת כמות פסולת אדירה. כמות הפסולת שמיוצרת בבתים פרטיים (סוג בנייה שמאפיין את הישובים הערביים) גדולה פי שניים מכמות הפסולת המיוצרת בדירות בעיר, בעיקר בגלל שאנו חיים בתרבות צרכנות ובמקומות בהם רמת החיים גבוהה יש יותר צרכנות ועימה, לצד חוסר המודעות, גם כמות פסולת גדולה. עם זאת, בישובים עניים, שגם הם מייצגים את רוב הישובים הערביים, מייצרים פחות פסולת מישובים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה.

בישובים ערביים שונים ניתן להבחין בתופעת השלכת פסולת ברחבי הישוב. תופעה זו נובעת מחוסר מודעות התושבים לנזקים הסביבתיים והבריאותיים העלולים להיווצר מפעולה זו. ביישובים ערבים לא קיימת מדיניות שלטונית-מקומית שתעודד מחזור של פסולת אורגנית ואנאורגנית. כך למשל ניתן לראות מחסור במתקני איסוף בקבוקים ברחבי הישובים. בישובים הערביים ניתן להבחין במחסור במכלי אשפה ואי-פינוי מכלים קיימים. בעיה זו תורמת להזנחה, יוצרת מפגע ריח, זיהום אוויר וקרקע. בנוסף, קיימת התאספות של בעלי חיים ויתושים סביב המכל וגדל הסיכון לתחלואה (עמותת אזרחים למען הסביבה בגליל, 2011).

בשל קשיים כלכליים, הרשויות המקומיות הערביות מפנות את פסולת הישוב לאתר שנמצא בקרבת הישוב. אתר זה אינו אתר פסולת מוסדר, אלא אתר פיראטי העלול ליצור מפגעים תברואתיים-סביבתיים (מפגעי ריח, זיהום אוויר וקרקע ועוד). כדי להתגבר על מפגעים אלה יש מגמה של שריפת פסולת העשויה מחד, להקטין את נפח הפסולת אך מנגד, ליצור בעיות סביבתיות- בריאותיות. שריפת פסולת פולטת גזים מסרטנים הגורמים לזיהום האוויר והקרקע וגם מזיקים לבריאות התושבים שמתגוררים בקרבת אתר הפסולת. בנוסף, הרשויות נמנעות מלאכוף את חוק שמירת הניקיון. הטיפול הלקוי במפגעי פסולת גורם לזיהום הקרקע והאוויר, מפגעי ריח, הזנחה וזו בתורה עלולה לגרום גם לניכור חברתי (עמותת אזרחים למען הסביבה בגליל, 2011). סיבה נוספת לכך שישנם קשיים בפינוי הפסולת היא שהאוכלוסייה בחלקה הגדול לא מעוניינת לשתף פעולה עם הארגונים המטפלים בפינוי פסולת (כמו קרן קיימת לישראל, החברה להגנת הטבע והחברה לשימור הטבע) כי הם נתפסים כציוניים וככאלה המשרתים את הציבור היהודי בלבד. דבר זה נכון גם לגבי הנהגת הישובים, שלא עושה מאמצים כדי לשתף פעולה עם ארגוני הסביבה (טל, 2008).

3.2 צדק סביבתי ביחס לישובים ערביים בישראל

החשיבה על צדק סביבתי התפתחה בראשית שנות השמונים של המאה העשרים בארצות הברית והעניקה תרגום והבנה חדשים לתפיסת הסביבה (Taylor, 2000). צ'רצ'מן (2001) הגדירה ארבעה קריטריונים הנחוצים לשם השגת צדק סביבתי: הזכות לגישה למידע סביבתי; הזכות לגישה למשאבים; הזכות לגישה למקומות; והזכות לגישה לתהליך קבלת ההחלטות. לטענתה, השגת צדק סביבתי אינה נפרדת מהשגת צדק חברתי ולמעשה קיים קושי להפריד בין שני המושגים:

צדק סביבתי וצדק חברתי. למרות שבצדק סביבתי המיקוד בנושאים סביבתיים, קשה להתעלם מן הקשר שבין נושאים סביבתיים ולבין נושאים חברתיים – כלכליים.

צדק חלוקתי פירושו חלוקה של הטובין החברתיים והרעות החברתיות באופן שוויוני" (רוזן-צבי, 2007: 497), כולל שוויון בנגישות למשאבים (וינדזור, 2008; צ'רצ'מן, 2001). מרכיב נוסף של צדק סביבתי-חברתי הינו צדק הליכי. צדק הליכי פירושו "קבלת החלטות שוויונית והוגנת בחלוקת הטובין והרעות החברתיות, בהנחה שהליכים הוגנים יביאו לתוצאה הוגנת" (רוזן-צבי, 2007, עמ' 512). צדק הליכי מדגיש את הפרוצדורות הראויות להבטחת שקיפות ושיתוף הציבור בתכנון, בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות למשאבים שונים (צ'רצ'מן, 2001). מרכיבי הצדק החברתי-סביבתי קשורים זה לזה: שימוש בצדק הליכי באמצעות שיתוף הציבור עשויה להוביל, בסופו של דבר, להשגת צדק חלוקתי (וינדזור, 2008).

בעיות של אי צדק סביבתי מתחילות כאשר נגישותה של קבוצת אנשים מסוימת לטובין ציבוריים כגון אוויר נקי, מים נקיים ואדמה נקייה, מוגבלת מסיבה כלשהי ואינה קשורה לפעולה שביצעו מרצונם (דה שליט, 2004). הבעיות הסביבתיות עשויות להימשך בשל אפליה. הספרות מלמדת כי קיים קשר ישיר בין החולשה הפוליטית והכלכלית של אוכלוסיות לבין הסיכוי ו/או הסיכון שלהן להיות הנושאות בנטל של חשיפה לזיהום או למפגע סביבתי (Harvey, 1996).

בדומה לחברות אחרות, אי צדק סביבתי בישראל מציג מצבים בהם אוכלוסיות מוחלשות מבחינה כלכלית, חברתית או פוליטית, מוצאות עצמן חשופות למפגעים סביבתיים וללא גישה למשאבי טבע בסיסיים, בשל היותן קבוצות שוליות בחברה (טל, 2005, עמ' 77). בדו"ח אי צדק סביבתי משנת 2005 הוצגו שתי מסקנות בולטות: האחת, בישראל לאוכלוסיות חלשות קשה יותר להתמודד עם מפגעים סביבתיים ולהתגונן מולם. השנייה, יש קבוצות באוכלוסיה הסובלות יותר מאשר קבוצות אחרות מן המפגעים הסביבתיים (לובנוב, 2005). קיימים מספר צירים הקשורים זה בזה בקשר הדוק ומהווים בסיס לחוסר שוויון חברתי-כלכלי וכפועל יוצא גם אי שוויון סביבתי. פיש (2005) מתייחס לשלושה צירים, גיאוגרפי, כלכלי ולאומי. על-פי רוב נודע לרכיב הגיאוגרפי תפקיד דומיננטי בעיצובו של הצדק הסביבתי. מדינת ישראל הינה אחת המדינות הצפופות ביותר בעולם ולכן פיזור המפגעים הסביבתיים רחב ועלול לפגוע בציבור בכללותו, חזק כחלש. עם זאת, אוכלוסיה חזקה יותר עשויה, בדרך כלל, לסגל ו/או לרכוש לעצמה סביבה נאותה יותר בשל ריחוקה ממוקדים פריפריאליים בהם קיימת סבירות גדולה יותר להיחשף למפגעי סביבה (ברכה, 2008). הציר הכלכלי - עוסק ביחס שבין יכולת כלכלית לבין איכות חיים. אוכלוסיות מבוססות ובעלות אמצעים גם בעלות השפעה. באפשרותן להפעיל את כוחן הכלכלי והפוליטי על מנת להבטיח גישה נוחה יותר למשאבים סביבתיים ונגישות רבה יותר למקבלי ההחלטות (רוזן-צבי, 2007). בשונה מאוכלוסיות מוחלשות, לאוכלוסיות חזקות יש את הידע, את האמצעים והמשאבים הנחוצים ובכללם משאב הזמן והפניות (ברכה, 2008).

הציר הלאומי- משחר היווסדה מדינת ישראל מתמודדת עם המתח בין הגדרתה כמדינה יהודית לבין הצהרתה על דמוקרטיה ושוויון. המתח בין שני קטבים אלו מלווה את המיעוט הערבי גם בהקשר הסביבתי. המיעוט הערבי זוכה לנגישות פחותה למשאבים חברתיים-סביבתיים ובכללם חלוקת תקציבים והקצאת קרקעות (פיש, 2005). רוזן-צבי (2007) מוסיף את הציר האתני, המציג מתח נוסף, סמוי יותר, בין הקבוצות האתניות השונות בקרב האוכלוסיה היהודית. למשל, למזרחיים ולעולים החדשים מאתיופיה וממדינות ברית המועצות לשעבר יש ייצוג גבוה בקרב

השכבות המוחלשות באופן לא פרופורציונאלי לשיעורם באוכלוסייה. ייצוג זה עלול להגדיל את הסיכוי של קבוצות אלה לחשיפה גדולה יותר למפגעים סביבתיים. בני קבוצות אלה שוכנו בעיקר באזורים הפריפריאליים בישראל. הריחוק הגיאוגרפי-פיזי יצר גם ריחוק ממוקדי הכוח וההשפעה, קיבע פערים כלכליים-חברתיים ויצר הזנחה ומפגעים סביבתיים. לעיתים הגבולות בין הצירים הנידונים מיטשטשים. כך לדוגמה, חלק מהאוכלוסייה הערבית נמצאת בשוליים הגיאוגרפיים, הכלכליים והלאומיים בישראל. ביטוי לכך ניתן למצוא בדבריו של עבד נמראנה, ראש עמותת "התקווה" (אל-אמל), שהובאו בדו"ח אי הצדק הסביבתי לשנת 2007. לדבריו, הסיבות לבעיות איכות הסביבה במגזר הערבי הן הפניית משאבים לא מספקת והיעדר השקעה בתשתיות מחד, והיעדר מודעות בקרב ראשי הרשויות המקומיות הערביות לחשיבות איכות הסביבה מנגד (נמראנה, 2007).

3.3 מעורבות הקהילה בתכנון סביבתי וניהול פסולת

3.3.1 שיתוף הציבור והשתתפות הציבור בתכנון סביבתי ובקבלת החלטות

על-פי צ'רצ'מן וסילברמן (2012: 45) "שיתוף הציבור הוא תהליך המאפשר לאנשים להביע את העמדות והרצונות שלהם לגבי כל הסוגיות אשר עולות לאורך תהליך התכנון ולהשפיע על ההחלטות המתקבלות". וינדזור (2008) מרחיבה את ההתייחסות ומציינת כי "שיתוף הציבור בתכנון הוא תהליך בו רשות מציעה לאזרחיה לקחת חלק בתכנון מבלי שיהיו בעלי מקצוע בתחום זה, ומבלי שיהיו נבחרים או בעלי תפקידים ברשויות השלטון. התהליך יזום על ידי גוף שלטוני או תכנוני, רשות מקומית, משרד ממשלתי, משרד תכנון או עמותה, הפונה אל הציבור לקחת חלק בתהליך ובקבלת החלטות." (וינדזור, 2008: 52). האחריות על התהליך וקידומו הם ביוזמת הגוף היוזם והמנהל את הפרויקט התכנוני. מסיבות אלה שיתוף הציבור בהליך התכנון הינו תהליך שמקורו "מלמעלה" (וינדזור, 2008).

שיתוף הציבור בתהליכי קבלת החלטות מאפשר לאנשים שאינם נבחרים או אנשי מקצוע העובדים עבורם להיות חלק מתהליך קבלת החלטות הקובע את מאפייני הסביבה שבה הם יגורו, יעבדו, ייסעו, יצרכו שירותים ומסחר ואף יהנו. השתתפותם עשויה להעשיר את תהליך התכנון באמצעות שילוב הידע המקומי של התושבים בשיח המקצועי. שיתוף הציבור בתהליכי קבלת החלטות עשוי לקדם מספר מטרות ובכללן מימוש העיקרון הדמוקרטי של מתן קול לכל אחד, השגת תכנון המותאם לקבוצות שונות, שינוי חברתי ואישי והענקת לגיטימציה לתכנון (אלתרמן, לו-יון וצ'רצ'מן, 1996).

בשונה מתהליכי שיתוף הציבור מיוזמה מ"למעלה", של רשות או גוף, תהליכים שמקורם בציבור ומטרתם השתתפות בתהליכי תכנון, נובעים מהתארגנות ביוזמת התושבים. ומכאן מקורם בתהליכים "מלמטה". השתתפות בתכנון מתארת את הפעולות של הציבור במהלך המעורבות של נציגיו בתהליך התכנוני ואת ההיענות והנכונות של הציבור לקחת חלק בתהליך תכנוני ובהחלטות הנילוות. לעיתים היוזמה מקורה בגוף שלטוני ולעיתים היוזמה מגיעה מהתושבים עצמם. לכן לצד אפשרות של השתתפות הציבור בתהליך תכנוני של שיתוף הציבור, עשוי להיווצר מצב בו צעדים לשיתוף הציבור מלמעלה לא הניבו תוצאות ואו השתתפות (וינדזור, 2008).

למרות האמור, רצון התושבים, הזיקה למקום והקשר לקהילה אינם מספיקים להניע תהליכים ולעודד השתתפות ציבורית בתכנון. קיימים חסמים שונים המונעים השתתפות פעילה של הציבור.

הקהילות החשופות ביותר לפעילויות שמסכנות את הסביבה הורחקו מהליכים חשובים של קבלת החלטות, לעיתים במכוון ולעיתים בשל חוסר במשאבים, דרישות לידע מקצועי ודרישות מבניות אחרות (Shmueli, 2005). העדר גישה לידע מקצועי ולמידע אודות התכנית הנדונה נפוץ בעיקר בקרב קהילות מוחלשות. על פי רוב, קהילות אלה המנותקות מעמדות כוח ונעדרות קשרים בלתי פורמליים עם הקהילה, עלולות לחוש ניכור ופגיעה בשל הקשיים בהשגת מטרותיהן. גם התייחסות בביטול לידע המקומי של תושבי המקום מצד המומחים ומקבלי ההחלטות עלולה להדיר את הקבוצות המוחלשות מתהליכי קבלת ההחלטות (ורדי, 2004).

חסם נוסף קשור למידת המודעות הסביבתית של הקהילה. בקהילות מוחלשות כדוגמת המגזר הערבי המודעות הסביבתית הינה חסרה ו/או לקויה. חוסר המודעות מתבטא בבעיות סביבתיות שונות כגון השלכת פסולת בשטחי הישוב, שריפת פסולת ועוד (עמותת אזרחים למען הסביבה בגליל, 2011). הבעיה מתחילה במערכת החינוך הבית-ספרית בה המודעות לסביבה חסרה ו/או מועטה (נגב, גארב ובנשטיין, 2009). חוסר המודעות נובע גם מצד הרשויות המקומיות בכלל, וראשי היישובים בפרט. בנוסף, רוב החומר הקשור לנושא אינו מתפרסם בשפה הערבית ואינו מתייחס לבעיות הסביבתיות שמאפיינות את המגזר הערבי (עמותת אזרחים למען הסביבה בגליל, 2011). ביטוי למודעות הסביבתית הלקויה במגזר הערבי ניתן למצוא במחקרה של בדיר (2013). הנתונים נאספו באמצעות שאלוני דיווח עצמי בקרב 123 מתושבי כפר קאסם, שנועדו להעניק הבנה רחבה אודות תמונת המצב הסביבתית בכפר. ממצאי מחקרה מראים כי רוב המשתתפים הביעו רצון להיות מעורבים בפרויקט סביבתי, אך בפועל רובם לא היו מעורבים בפרויקט כזה (בדיר, 2013). ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאים אחרים לפיהם קיים לעיתים פער בין עמדות חיוביות כלפי הסביבה ובין התנהגות פרו סביבתית בפועל (יעבץ, גולדמן ופאר, 2011).

3.3.2 העלאת המודעות הציבורית-סביבתית

כיצד ניתן להעלות את המודעות לנושאי הסביבה ולעודד אקטיביזם סביבתי? התקשורת הינה אחד האמצעים להעלאת מודעות סביבתית. אך למעשה במהלך שנים רבות התמקדה המדיניות הסביבתית בניסיון להעלות את היעילות הסביבתית (eco-efficiency) בתהליכי הייצור בעיקר באמצעות תקינה וחקיקה. כיום מסתמן כי הביקוש למוצרי צריכה הוא הגורם המרכזי לנזקים שהאדם גורם לסביבה, וכי מעבר לאורח חיים מקיים עשוי לנתק את הקשר שבין צמיחה והתפתחות כלכלית לבין הידרדרות סביבתית. אורח חיים מקיים פירושו ללמוד לחיות בהתאמה למערכת האקולוגית-קיום דפוסי פעולה וצריכה העונים על צרכים בסיסיים והקטנת השימוש במשאבים טבעיים, פליטת המזהמים והפסולת (שמואלי, 2010).

וכיצד ניתן להתמודד עם בעיות אלה ולגרום לשינוי בהרגלי הצריכה? כיום יש מגוון דרכים כדי לעודד אורח חיים מקיים. מבין דרכי הפעולה המקדמות שינוי חברתי-סביבתי ניתן למנות הקמת ארגונים וולונטארים, ניסוח אמנות להגנה על הסביבה, גיבוש תוכניות כוללות לאיכות הסביבה, קידום חינוך סביבתי פורמאלי ובלתי פורמאלי, עריכת כנסים בינלאומיים כדוגמת יום כדור הארץ, שיתוף הציבור בקבלת החלטות ובעשייה העירונית, שימוש באמצעי התקשורת ועריכת קמפיינים (בלאו, 2009; שמואלי, 2010). למשל, בנובמבר 2011 פתח המשרד להגנת הסביבה במסע הסברה בקרב המגזר הערבי במטרה להעלות את המודעות הציבורית לנזקי הסביבה והבריאות הנגרמים בשל תופעת שריפת הפסולת הנפוצה ביישובי המגזר. מסרי הקמפיין הופנו לגורמים

שונים ביניהם אזרחים, בעלי עסקים, חקלאים וראשי הרשויות על מנת שיסייעו במניעת שריפות פסולת. ההסברה כלה שימוש באמצעי מדיה מגוונים ובכללם שילוט חוצות, אינטרנט, עיתונות ורדיו. במקביל מתוכננת פעילות נקודתית ושיתוף פעולה בישובים שראשיהם יביעו נכונות לשתף פעולה בטיפול בתופעת שריפת הפסולת (המשרד להגנת הסביבה, 2011). גם עמותות אזרחיות מפעילות קמפיינים. לדוגמה, במסגרת קמפיין הסברה שמטרתו למנוע השלכת פסולת ברשות הרבים ושריפתה, הפיצה עמותת אזרחים למען איכות הסביבה בגליל מכתבים וסרטונים לרשויות מקומיות ברחבי הארץ. פעילות זו נועדה ליצור היערכות מקומית להתמודדות עם בעיית כמויות הפסולת ושריפתה, להגביר את הפיקוח השלטוני-מקומי במקרים של השלכת פסולת ו/או שריפתה ולהגביר את מודעות ראשי הרשויות והתושבים לנזקים הסביבתיים והבריאותיים מהשלכת פסולת ושריפתה (עמותת אזרחים למען איכות הסביבה בגליל, 2012).

3.3.3 נכונות הציבור לשתף פעולה בתהליך ניהול הפסולת

הציבור הינו שחקן מרכזי בייצור ובהשלכת הפסולת. לכן בתהליך בחירת מערך ניהול הפסולת יש חשיבות לשיתוף הציבור בהליך קבלת ההחלטות. כמו כן, חשוב לבחון גם את אופיים ורצונותיהם של התושבים. לשיתוף הציבור בתהליך ניהול הפסולת יש יתרונות המשרתים את שני הצדדים, מקבלי ההחלטות והציבור גם יחד. שיתוף פעולה בין שני הצדדים וניהול מערכת יחסים הבנויה על כנות, אמון ותקשורת עשויים לקדם ניסיון אמיתי לפתירת קונפליקטים ויצירת הסכמה רחבה (Petts, 2002). יתרה מזאת, הסכמה רחבה בקרב הציבור מהווה תנאי מקדים להצלחת הטמעה של מערך טיפול מסוים (De Feo & Malvano, 2009). על מנת ליצור שיתוף פעולה ונכונות מצד הציבור נהוג ללוות את תהליכי השינוי בטיפול בפסולת בלימוד והסברה גם בהיבט התפעולי וגם בהיבט הרעיוני. לדוגמה, על מנת לייעל את הפרדת הפסולת הביתית באנגליה, נבדקו שלוש דרכים להגברת שיתוף הפעולה של התושבים: הסברה פרטנית מדלת לדלת, מתן תמריצים כלכליים על הפרדה ומשובים אישיים ויומיומיים על איכות ההפרדה. נמצא כי השיטה של משובים אישיים וישירים הינה השיטה היעילה ביותר (Timlett & Williams, 2008). בספרד נבחנו שני אזורים בעלי אופי שונה, האחד עירוני והשני כפרי ברובו. באזורים אלו נעשה שינוי במערך הטיפול בפסולת על ידי הפרדה במקור עם קומפוסטציה לזרם הרטוב. מקור הצלחת התהליך בשני המקרים נובע גם משיתוף הפעולה מצד התושבים. אלו נרתמו לתהליך בשל יעילות הפרסום וההסברה שליוו את התהליך (EC, 2000). בגרמניה ובאנגליה, שילוב הציבור בהליך קבלת ההחלטות מלמד כי הציבור רוצה להיות שותף והוא אף לומד מהתהליך ומוסיף היבטים וערכים משלו (Petts, 2002).

למרות האמור לעיתים להרכב האנושי ולאופי השכונה יש משמעות בכיוון ההפוך. במקומות בהם המבנה הפיזי של השכונה יוצר הזנחה וריחוק בין התושבים ויחסי הגומלין בין התושבים הם מועטים מחזור פסולת במשקי בית מסוימים אינו משפיע בהכרח על התנהגות השכנים ואינו תורמת בהכרח להפחתה בכמות הפסולת הנצרכת והמיוצרת (Shaw, 2005). קיימות סיבות נוספות לאי השתתפות במערך המחזור. למשל, מחקר שנערך בעיר שפילד באנגליה מצא כי תושבים מעדיפים לתרום ציוד לכנסייה השכונתית במקום להשתתף במערך המחזור הקהילתי. רבים מהתושבים נמנעים מלמחזר מכיוון שאין להם מקום בבית לכלי אצירה נוספים

(McDonland&Oates, 2003)

גם בישראל נבחנה סוגיית הפרדה במקור ומידת נכונות הציבור לשתף פעולה בטיפול בפסולת. למשל, במועצה אזורית משגב ובמועצה המקומית טבעון, יישמו תהליך הפרדה במקור כאשר בטבעון נעשתה הפרדה לזרם יבש ורטוב ובמשגב גם נעשה מחזור עצמי של הזרם הרטוב באמצעות שימוש בקומפוסטרים ביתיים. הסיבות להשתתפות של הציבור בתהליך הפרדה והמחזור הן בעיקר חברתיות ועיקרן המודעות למשמעות הסביבתית של פעולות הציבור. עצם הידיעה שבאמצעות ההשתתפות במחזור היחיד יוכל לעזור ולקחת אחריות בנושא איכות הסביבה מניעה אותו לפעולה ליטול חלק במיון האשפה ומיחזור (פולנסקי, 2002).

3.4 נשים ערביות כסוכנות חיברות ושינוי חברתי-סביבתי בקהילה

3.4.1 נשים בקהילות מוחלשות

קבוצות מוחלשות הינן קבוצות מיעוט הסובלות מאפליה ומפגיעה בזכויות האדם שלהן בשל מאפיינים משותפים כגון מגדר, לאום, מוגבלות, נטייה מינית ועוד. האפליה והפגיעה בזכויות עלולות להתבטא בדעות קדומות, אלימות, הדרה, חלוקת בלתי צודקת של משאבים, אי מתן כוח פוליטי ועוד. הגם שנשים אינן בהכרח מיעוט מספרי הן מהוות קבוצה מוחלשת בשל הפגיעה המתמשכת במעמדן החברתי-כלכלי והמשפטי. נשים רבות ברחבי העולם סובלות מעוני המתמשכת (Schwartz, 2005; United Nations Statistic Division, 2012) פגיעה במעמדן האישי וזכויות הנישואין, אפליה בתעסוקה ונגישות מוגבלת לעמדות כוח והשפעה ציבורית-פוליטית (בנג'ו, 2004 ; לואיס, 2004; סבירסקי וקונוור-אטיאס, 2012 ; קוזמא, 2011 ; United Nations Statistic Division, 2012).

3.4.2 המעמד החברתי-משפטי של נשים ערביות בעולם

מעמדן של הנשים בחברה הערבית המוסלמית מוגדר הן על ידי התרבות וההיסטוריה המוסלמית והן על ידי כתבי הקודש וההלכה המוסלמית, השריעה. המעמד החברתי-משפטי של הנשים המוסלמיות בעולם אינו אחיד ומשתנה ממדינה למדינה. באופן פרדוכסאלי נשים במדינות מסורתיות כתורכיה, תוניסיה ועיראק זוכות לזכויות פוליטיות ואילו נשים במדינות מוסלמיות מודרניות יותר כמצרים לא זוכות בהכרח להכרה ראויה (לואיס, 2004).

החוקר הערבי-פלסטיני השאם שראבי טוען כי במאה האחרונה לא השתנו ולא תוקנו תשתיות הסדר הפטריארכלי בחברה הערבית. סדר פטריארכלי או פטריארכליות מוגדרים כמכלול היחסים הפוליטיים, הכלכליים, הפסיכולוגיים, החברתיים והאידיאולוגיים אשר מקנים לגבר עליונות ושליטה ומקבעים את נחיתות האישה. לטענתו, על מנת לממש את רעיון שחרור האישה אין להסתפק בסממנים מערביים חיצוניים כגון הסרת הרעלה, אלא חשוב לייצור שינוי מהותי ביחסי הגומלין בין הגבר לאישה. שינוי זה עשוי להוביל לשינוי מערכתי-חברתי רחב יותר במעמדה (Sharabi, 1988).

חוקרים רבים מייחסים להלכה האסלאמית תפקיד חשוב בביסוס מעמדה הנחות של האישה במשפחה ובחברה (Berkovitch & Moghadam, 1999; Ingrams, 1983). האסלאם הינה דת כוללת ללא הפרדה בין דת למדינה. ההלכה האסלאמית מקיפה את חיי המוסלמי במלואם ומפלה בין גברים לנשים בדיני אישות (Ingrams, 1983). בעוד הגישה המערבית רואה בדת

האסלאם את הסיבה המרכזית לנחיתות מעמדה של האישה הערבייה בחברה ובפוליטיקה, טוענת גישה אחרת להטרוגניות במעמדה של האישה. בבסיס הגישה ההטרוגנית עולה הטענה שהגם שמעמדה של ההלכה האסלאמית איתן ברוב המדינות המוסלמיות, ניכרת שונות במעמדה של האישה ובמידת השתתפותן של נשים בחיים הציבוריים, המתבטאת בהבדלים בין אזורים בעלי אפיונים שונים כגון בין כפרים לבין ערים ובין אזורים מודרניים לבין אזורים מסורתיים. מקור ההבדלים הללו בשל פרשנויות שונות לאותה הלכה (עלי וגורדוני, 2009).

בנג'ו (2005) ערכה קובץ של מאמרים המסכמים מחקרים בנושא מעמדן של נשים ערביות. מעיון בקובץ עולות התובנות הבאות: מעמדן של נשים במזרח-התיכון ובצפון-אפריקה אינו אחיד, אלא דיפרנציאלי. יתרה מזאת, מצבן של הנשים קשור הדוקות למצב החברתי- כלכלי ולמצב הפוליטי של מדינות המוצא וכן למדיניות השלטון בתחום זה. במקומות בהם השלטון הוביל את השינויים לטובת האישה נרשמו ההישגים המרשימים ביותר. בנוסף, חוקי האסלאם והפרשנויות הרבות של חקיקה זו מציגים תמונה אמביוולנטית: מחד, אבן נגף ומנגד מפתח לשינוי מעמד האישה.

3.4.3 המעמד החברתי-משפטי של נשים ערביות בישראל

הגדרת ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית מצביעה בראש ובראשונה על שייכות אתנו-לאומית ורק לאחר מכן על שייכות אזרחית. דהיינו, השייכות למדינת ישראל והזכויות המוענקות נגזרות קודם כל מחברות בקבוצה לאומית-אתנית. זהו מודל של אזרחות מרובדת במסגרתו המיעוט הערבי עשוי ליהנות מזכויות וממשאבים העומדים לרשות אזרחי המדינה, אולם כקבוצה קיימת ביחס אליו הדרה שיטתית ממשאביה הסימבוליים של החברה הישראלית ובכללם הקצאת משאבים והשתתפות פוליטית (פלד ושפיר, 2005). הדרה זו אינה פוסחת על נשים ערביות. בדומה לגברים ערבים, נשים ערביות חשופות לשונות הדתית-תרבותית בחברה הישראלית וסובלות מההשלכות הכלכליות והחברתיות. (אבו-רביעה-קווידר ווינר-לוי, 2011; 2010).

החברה הערבית-פלסטינית, בדומה לחברות ערביות אחרות, הינה פטריארכלית ביסודה והדומיננטיות בה נתונה לגברים. כלומר, שוליותן של הנשים הערביות, לרבות הנשים הפלסטיניות אינה רק אתנית, אלא גם מגדרית: בתוך המיעוט הלאומי הפלסטיני השמרני, נחשבות הנשים למיעוט מגדרי הנדחק לשוליים. ביישובים הפלסטיניים התחזקו מבנים מסורתיים ובראשם החמולה, שממלאת תפקיד בשליטה על נשים בתחומים שונים ובכללם מוסד הנישואין וכבוד המשפחה. החברה הערבית בישראל עדיין נאמנה לערכים המסורתיים-שמרניים ונכונותה לקבל שינויים חברתיים-משפטיים הינה מצומצמת בהיקפה. יתר על כן, חברה זו עדיין מתנגדת לקבל שינוי של הסדר הקיים ולהפוך תופעות מצומצמות של שוויון לתופעה כללית ולדגם לחיקוי מחשש לפגיעה בתא המשפחתי ולשינוי אופיו (עזאיה, אבו-בקר, הרץ-לזרוביץ וגאנס, 2009).

3.4.4 נשים כסוכנות לשינוי חברתי

שינוי מעמד האישה תלוי במידה רבה בנשים עצמן. נשים המודעות למגבלות המוטלות עליהן ונכונות להתמודד עימן ועם הגורמים האחראים על הטלתן עשויות לקרוא תיגר על השליטה על חייהן ולשנות את גורלן (Ahmed, 1993). הן במרוקו והן באיראן קמה תנועת נשים שתכליתה להילחם באפליית נשים ולהוביל לשינוי חברתי-משפטי. עם זאת, הנגישות למידע ודפוסי המחאה בשתי המדינות מובחנים: במרוקו קיימים שיעורי אנאלפביתיות גבוהים בקרב נשים, המונעים

מנשים רבות גישה למקורות מידע. כדי לקדם שינוי חוק המעמד האישי התמקדה מחאת הנשים באיסוף חתימות, מליון במספר (קוזמא, 2011). בשונה, באיראן צעדי המחאה הפמיניסטית-דמוקרטית מתקיימים ברשת האלקטרונית (הנדלמן-בעבור, 2011). גם בערב הסעודית הרשתות החברתיות הן כלי לעידוד נשים לצאת ולהפגין ברחובות ובכיכרות. כיום נשים סעודיות מנהלות מאבק מגדרי למען עצמאותן וזכותן לנהוג לבד ברכב ללא היזקקות לנהג גבר שילווה אותן (צורף, 2011).

כאמור, מעמדן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל שונה מזה של נשים ערביות בעולם בעיקר בשל החיים בהגמוניה זרה. כפועל יוצא מנגנוני ההתמודדות שלהן שונים. לנשים ערביות בישראל ישנם שלושה מקורות כוח בהתמודדותן היום-יומית עם הדיכוי הלאומי-פטריאכלי: האחד, התרבות הפלסטינית, שמאפשרת לנשים לשלב בין ערכי המסורת לקידמה. הנשים משתמשות בנורמות מסורתיות מקומיות על מנת לחמוק משליטה וליצור דרגות חופש בנוגע לנורמות אחרות. לדוגמה נשים עשויות לעטות רעלה או להינשא לפי הצו המסורתי בתמורה להיתר להמשיך ללמוד ולרכוש השכלה. השני - המרחב הישראלי, המספק לנשים פלסטיניות מרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים שונים, כגון מגורים בערים מעורבות כדרך להתרחקות מהפיקוח הפטריאכלי. מקור הכוח השלישי הוא העצמי (Self) - הכוח הפסיכולוגי הפנימי הכולל ניהול רגשות ותפיסות פנימיות. הפנייה למרחב העצמי עשויה להתרחש כאשר אפשרויות ההתמודדות במרחבים הפיזיים נחסמות (אבו-רביעה-קווידר ווינר-לוי, 2011).

בישראל קיימים מספר ארגונים ערביים של החברה האזרחית, ביניהם ארגונים השואפים לשנות את איכות הסביבה בישוים הערביים. חלק מהארגונים האלה עובדים בשיתוף פעולה עם יהודים, כמו ארגון "לינק", "רהט ירוקה". ארגונים אלה הם מעטים וניתן למצוא יותר יוזמות של ארגונים שחברים בהם ערבים בלבד (טל, 2008). החל משנות השמונים ובעיקר בשנות התשעים של המאה העשרים נשים ערביות רבות החלו להיות פעילות בארגונים של החברה האזרחית בישראל, וחלקן אף עומדות בראש הארגון. נשים אלה חוו תהליך של העצמה אישית לפני עבודתן בארגונים או במהלכה והן מנסות להעצים נשים נוספות באמצעות הפעילויות השונות והמגוונות שהן מציעות. למשל, עמותת "כיאן" שמה לה מטרה לחזק נשים באופן אינדיווידואלי וקבוצתי למען השגת שוויון זכויות לנשים ולמען ביסוס עצמאותן הכלכלית. עמותת "ניסאא' ואאפאק" מנסה לממש זכויות נשים בירושה. "מרכז-אל טפולה" מספק מעונות יום ומעודד נשים לצאת למעגל העבודה; עמותת "נשים נגד אלימות" מספקת תמיכה נפשית, משפטית ורפואית לנשים נפגעות אלימות (תותרי, 2011).

להשכלה יש חשיבות רבה בקידום מעמד האישה ועידוד מידת האקטיביזם הקהילתי-חברתי. למשל בראש עמותת "סידרה" ועמותת נשים "לקייה" עומדות נשים בדואיות העוסקות בלימוד נשים ערביות/בדואיות קרוא וכתוב ומעודדות אותן לצאת למעגל התעסוקה (אבו רביעה-קווידר, 2011). גם האקדמאיות הדרוזיות הראשונות שימשו דגם חיקוי לתלמידותיהן כמורות המתפרנסות ומשפיעות על החברה. אקדמיות אלה ביקשו למנוע נישואין בגיל צעיר, לאפשר לימודים באוניברסיטאות ולהעלות את מודעותן של התלמידות לאפשרויות השונות הקיימות בחברה המודרנית. לעיתים הרצון לאפשר חירות ושוויון הזדמנויות לתלמידות כלל גם מאבקים נגד הקהילה והמערכת הבית-ספרית (Weiner-Levy, 2008). בראש ארגונים אלה ואחרים ניצבות

נשים פמיניסטיות השואפות להוביל לשינוי במעמדן של נשים ערביות בתחומי המשפט והחברה) תותר, 2011).

3.4.5 מגדר וסביבה

הספרות הבוחנת את הקשרים בין מגדר וסביבה, בין מגדר וצדק חברתי ובין מגדר ואקטיביזם סביבתי מצומצמת בהיקפה. בחינת הסיבות לתמונת מצב זו מעלה כי בדומה לתחומי חיים אחרים כגון תעסוקה, פוליטיקה ורווחה חברתית, גם בהקשר לסביבה. לטענת צ'רצ'מן (2013) התנועה הסביבתית מאופיינת כפטריארכלית ומזוהה יותר עם גברים מאשר עם נשים. יתר על כן, הסיבה מותאמת יותר לצרכים של גברים ופחות מתאימה לצרכים של נשים. מצב זה נוצר מכיוון שגברים הם אלה היוצרים את הסביבה ומגדירים את נושאי מאבקי הסביבה. ביטוי לאבחנה מגדרית זו ניתן למצוא בדו"ח האו"ם לשנת 2010 על מצב הנשים בעולם. הדו"ח מציג את ההבדלים במעמדן של הנשים לעומת הגברים במספר סוגיות ובכללן השפעות סביבתיות. תשתיות לקויות, תנאי דיור גרועים וסכנות טבעיות משפיעים באופן לא פרופורציונלי על יכולת ההשתכרות, על הבריאות ועל ההישרדות של נשים בעיקר באזורים נחשלים מבחינת פיתוח וקידמה. גורמים סביבתיים אלה עלולים להמשיך לפגוע בנשים כל עוד הציפיות המסורתיות? השמרניות? הפטריארכאליות? לגבי תפקידיהן בבית, במשפחה ובקהילה ימשיכו להתקיים וכל עוד לא יהיה לנשים ייצוג הולם בקבלת החלטות בנושאים של פיתוח סביבתי (United Nations Statistic Division, 2012).

וכיצד שונות זו משפיעה על תפיסות נשים וגברים בנוגע למטרדים סביבתיים? עיון בספרות מלמד כי אין מגמה אחידה: לצד הטוענים כי למגדר אין כלל קשר לסוגיות סביבתיות (Hayes, 2001), יש הטוענים כי למגדר אין בהכרח השפעה מבלדת על סוגיות סביבתיות וגברים ונשים מפגינים דאגות דומות לסביבה ואיכותה (בדיר, 2013; Karol, 2006). אולם, קיימים גם ממצאים אחרים לפיהם למגדר יש השפעה על מודעות סביבתית ואקטיביזם סביבתי: גברים בעלי ידע רחב בנוגע לסביבה, מפגינים דאגה רבה יותר לסוגיות סביבתיות ואף פעילים יותר בשימור והגנה על הסביבה (Scollay & Johnson, 1987), ממצאים שונים מצביעים על כך שבהשוואה לגברים, נשים מגלות דאגה רבה יותר לסביבה (Hamilton & 2008; McCright, 2010; Zelezny, Chua & Aldrich, 2000). למשל, Zelezny ועמיתיו (2000) מצאו שנערות מציגות עמדות יותר פרו-סביבתיות בהשוואה לנערים. ממצא זה מרמז כי לחיברות מגדרית יש השפעה על מגוון תחומים ובכללם הדאגה לסביבה: מגיל צעיר בנות מצופות להיות יותר איכפתיות וצייתניות ואילו את הבנים מעודדים לעצמאות ותחרותיות. יתר על כן, חיברות מגדרית עשויה להסביר מדוע נשים יותר מגברים מגלות דאגה לבעיות סביבתיות-מקומיות העלולות לסכן את הבטיחות והבריאות של חברי הקהילה והמשפחה (Davidson & Freudenburg, 1996).

הגם שקיימות עדויות לכך שנשים מגלות יותר דאגה לסביבה, דאגה זו אינה מתורגמת בהכרח להתנהגות פרו סביבתית. כלומר, לעיתים קיים פער בין עמדות היחיד לבין התנהגותו/או פעילותו הסביבתית. ולעיתים כאשר יש ניסיונות מצד נשים לאקטיביזם סביבתי הן נתקלות בחסמים. למשל, מחקרם של Buckingham ועמיתיה (Buckingham, Reeves & Batchelor,)

2005 מלמד כי ההבנה והיישום של אפליה מגדרית מתקנת אינה אחידה, אלא משתנה בהתאם לחברה ולתרבות הרווחת. המחקר בחן את שילוב המגדר בשני אזורים: בדבלין, אירלנד ובמערב סאסקס בבריטניה. המקרה של דבלין, אירלנד, ממחיש את היישום של יוזמה למעלה-למטה של אפליה מגדרית מתקנת והשפעתה ברמה המקומית. אירלנד הציגה מחויבות חזקה ברמת השלטון המרכזי לשילוב נשים בסדר יום הציבורי-חברתי באמצעות הקמת יחידה מיוחדת בתוך המחלקה לשוויון הזדמנויות ורפורמה בחקיקה, שמטרתה מתן ייעוץ והכוונה במגוון של נושאים, לרבות ניהול פסולת. נושא הפסולת שפקידי מועצת העיר דבלין החשיבו כרלוונטי במיוחד לנשים היה אריזה ומיחזור. נושא זה משקף את תפקידן החברתי של נשים כמנהלות משק הבית והצרכנות. כתוצאה מכך העלאת מודעות הציבור נעשתה באמצעות קמפיינים ממוקדי-קונים, רובם נשים. למרות האמור ניתוח תוכן של אתרי האינטרנט והמסמכים הנוגעים לתכנית ניהול פסולת בדבלין מראה כי דווקא בשלב עיצוב האסטרטגיה מקומן של הנשים נפקד. אחת הסיבות לכך עשויה להיות חוסר הבנה שנים עשויות להציג הבנות וחששות שונים בנוגע לניהול פסולת. לטענת החוקרים שיקול מגדרי בתכנון טיפול בפסולת באירלנד היה משתמע ולא מפורש. למרות שקיימת חקיקה שוויונית, קבוצות היעד (נשים) נוטות להיות מוגדרות ורלוונטיות רק מבחינת משקי בית או תפקידי צרכנות כגון קונים. כלומר, למרות שסוגיית המגדר מועלית במועצת העיר דבלין בהקשר הסביבתי, השפעתה על עבודת צוותי WMP (Waste Management Plans) ועל המועצה מצומצמת בהיקפה (Buckingham, Reeves & Batchelor, 2005).

גם בבריטניה הרמה ההצהרתית-לאומית של היחידה לשוויון במחלקה למסחר והתעשייה עודדה שוויון מגדרי בנושאים סביבתיים, אולם פחות ברור כיצד/האם מדיניות זו יושמה על ידי משרדי ממשלה וסוכנויות בבריטניה. למשל, הסוכנות לאיכות הסביבה, הגוף הממונה על מעקב אחר ביצועים סביבתיים בבריטניה, לא בחנה כיצד חששות מגדריים עשויים להיות משולבים בעבודתה ו/או כחלק מפרויקט מחקר סביבתי. במקרה האירי התהליך של אפליה מתקנת מייצג יוזמה מלמעלה-למטה אשר צברה תאוצה מפעילות של פוליטיקאים, נשים, ועובדי מדינה, ובהמשך מידת השפעתה על התכנון הסביבתי בדבלין הוגבלה. במערב סאסקס, בבריטניה, פותחו מגוון יוזמות סביבתיות רגישות מגדר. יוזמות אלה פותחו על ידי פקידי רשויות שקיבלו הדרכה מצומצמת בהיקפה מהדרג המדיני-לאומי (Buckingham, Reeves & Batchelor, 2005).

בפרויקט אחר שהתקיים ברשות הפלסטינית בנושא פסולת מוצקה זוהה שיתוף קהילה כמרכיב חשוב ואינטגרלי להצלחת הפרויקט. נשים זוהו כבעלות עניין מרכזיות בשל תפקידן בנושא נקיון הבית, הפרדת הפסולת הביתית וחינוך הילדים. בחלק מהקהילות בוצעו קמפיינים של חינוך והסברה מדלת לדלת בשיתוף המועצה המקומית, ארגוני נשים ונוער, ארגוני דת, מרפאות ובתי ספר. בחלק מהישובים ברצועת עזה בוצעו סקרים לגבי מוכנות תושבים לשלם עבור שירותי טיפול בפסולת ונמצא כי למעלה מ-50% מוכנים ויכולים לשלם עבור השירות (בלאו, 2009).

3.5 סיכום סקירת הספרות

סקירת הספרות שהוצגה לעיל מלמדת כי עם השנים חל גידול בכמות הפסולת הביתית המצטברת. אי טיפול בפסולת ו/או טיפול לקוי (הטמנה/שריפה) עלולים לייצר מפגעים סביבתיים ובכללם זיהום אוויר, מים וקרקע (טל, 2008; 2008b). פגיעה בתשתיות אלה תורמת ליצירת

מפגעים בריאותיים שונים ובכללם רגישות לכימיקליים ומחלות זיהומיות וסרטניות שונות. האוכלוסיות המתגוררות ו/או מועסקות בסמיכות לאתרי פסולת ו/או מפגעים סביבתיים חשופות יותר למפגעים אלה וכפועל יוצא מועדות לתחלואה (דה שליט, 2004; לובנוב, 2005; 2006). אחת האוכלוסיות החשופה לאי צדק סביבתי זה הינה האוכלוסייה הערבית בישראל המתגוררת בעיקר בגליל ובצפון הארץ. פסולת מפוזרת ברחבי היישוב, השלכת פסולת ושריפת פסולת הן תופעות שכיחות ביישובים ערביים שונים (בדיר, 2013; טל, 2008; טרביה, 2008; נמארנה, 2007). אחת הקבוצות העשויה להשתתף בתהליכי קבלת ההחלטות הנוגעות לסביבת מגוריהן ו/או עבודתן הן הנשים. נשים הן בעלות עניין בנושאי הסביבה ובכללם הטיפול בפסולת מכיוון שעל פי רוב הן האחראיות על הניקיון והטיפול במשק הבית וכפועל יוצא נחשפות יותר לפסולת ביתית ולטיפול בה (Doyal, 1994). חשיפה זו עלולה להיות בעוכרן ולסכן את בריאותן. מחקרים מראים כי בהשוואה לגברים, נשים נתונות בסיכון רב יותר לזיהומים סביבתיים ותחלואה (United Nations Statistic Division, 2012; Viel et al., 2011). האם תמונת מצב זו מניעה את הנשים לפעול או לחדול? בספרות טרם גובשה דעה אחידה. יש מחקרים המראים כי למגדר אין בהכרח השפעה מבדלת על עמדות והתנהגות סביבתית (בדיר, 2013; Karol, 2006). מחקרים נוספים מראים כי נשים מביעות דאגה רבה יותר לסביבה (Hamilton & McCright, 2010; Zelezny et al., 2000). אולם דאגה זו לא תמיד מתורגמת למעשים ולאקטיביזם סביבתי. יש מקרים בהם לנשים ניתנת במה להביע את דעתן בנושאי סביבה, אך בשלב גיבוש האסטרטגיות לפעולה קולן פחות נשמע (Buckingham et al., 2005). במקרים אחרים ניתן לשער כי נשים עשויות אומנם להביע דאגה סביבתית, אך בשלבי יישומה עלולות לסגת בשל מוסכמות פאטריאכליות, חסמים מבניים, מחסור בזמן, במשאבים ו/או העיסוק היומיומי בהשרדות. ובכל זאת, מי הן הנשים העשויות לפרוץ דרך ולעורר שינוי חברתי-סביבתי? סקירות תיאורטיות ומחקרים בקרב נשים ערביות ובקרב נשים ערביות בישראל מלמדים כי נשים אלה מצויות במאבקים שונים לקידום מעמדן החברתי-משפטי (למשל, בנג'ו, 2004; קוזמא, 2011). במאבק להשגת שוויון זכויות אין תמונה מונוליטית, אלא קיימת שונות התלויה בסוג המשטר, המצב הכלכלי-הפוליטי ובנשים עצמן (בנג'ו, 2004; לואיס, 2004). נשים בעלות רצון, המשכילות לשלב בין ערכי המסורת לבין המציאות המשתנה, המודעות לזכויותיהן והינן משכילות ובוגרות ואף חוו העצמה אישית עשויות לקדם שינוי חברתי עביר ועבור נשים נוספות (אבו רביעה-קווידר, 2011; תותרי, 2011; Weiner-Levy, 2008). על מנת לבחון מהם הגורמים העשויים להשפיע על היכולת של נשים ערביות להוביל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ברשויות מקומיות ערביות אין להסתפק בסקירת הספרות הנידונה, אלא חשוב לערוך סקרי עמדות סביבתיות בקרב נשים ערביות. יתר על כן, יש לבחון באופן אמפירי כיצד משתני הגיל, ההשכלה, הידע והמודעות הסביבתית עשויים להשפיע הלכה למעשה על ההתנהגות הסביבתית.

4 מטרות העבודה

המטרה בעבודה זו היא לבחון תפיסתן של נשים ערביות לגבי הגורמים שישפיעו על יכולתן להביא לשינוי בטיפול בפסולת הביתית ביישובי מגוריהן.

4.1 שאלות המחקר

שאלת המחקר הראשית:

מהם לדעת נשים ערביות הגורמים שישפיעו עליהן לחולל שינוי סביבתי בנושא הטיפול בפסולת ביתית במקומות מגוריהן.

שאלות מחקר משניות:

א- כיצד המאפיינים האישיים של האישה הערבית משפיעים על נכונותה לחולל שינוי סביבתי בנושא פסולת ביתית. האם יש קשר בין המאפיינים האישיים של נשים ערביות לבין תפיסתה את יכולתה לחולל שינוי?

ב- האם יש קשר בין התנהגות ונכונות סביבתיות לבין התפיסה של הנשים הערביות את הגורמים התומכים והמפריעים להן להוביל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישוביהן?

5 שיטה

5.1 סוג המחקר

המחקר התבצע במערך לא ניסויי, ללא תכנית התערבות, מחקר שדה כמותי ברובו ובחלקו מחקר איכותי. איסוף הנתונים נעשה בעזרת שאלון .

5.2 אופן איסוף הנתונים

לפני העברת השאלונים לסקר עצמו בוצע פיילוט על ידי החוקרת ובעקבותיו החליטה החוקרת להעביר את השאלונים בעצמה. החוקרת בנתה טבלה שלפיה הייתה דרך העבודה עם המרואיינות, כלומר היא קבעה את שמות המרואיינות לפי מאפיינים שדרושים למחקר, יצרה קשר טלפוני עם המרואיינות אשר קבלה מספרי טלפון שלהן מחברים וקרובים ועמיתים בעבודה ושכנים, קבעה אתן פגישה כל אחת לפי זמנה וזה היה במקומות שונים, חלק בעבודה וחלק בבית שלהן וחלק אצל מקורבים. השאלון מולא על ידי המרואיינות עצמן עם התערבות חלקית של החוקרת, היה הסבר לחלק מהשאלות .

בחלק המילולי שצריך לכתוב עזרה החוקרת לשלוש מרואיינות בכתוב ובהסבר השאלות כי התקשו קצת בשפה, לשאר המרואיינות לא היה שום בעיה והן הצליחו להתמודד עם השאלון בעצמן.

5.3 המדגם

המדגם כלל 44 נשים, כולל 8 שהשתתפו בפיילוט. הנשים אותרו באמצעות שיטת "כדור שלג" - "חברה מביאה חברה" - דרך מכרות בישובים ערביים במשולש (קלנסווה, טייבה, טירה), העונות למאפיינים שצוינו לעיל. השאלון מולא על ידי הנשים עצמן, בנוכחות החוקרת, לאחר תיאום. הגיל הממוצע של המשיבות היה 35.5 ש' (סטיית תקן 10.6).

טבלה 1 מציגה את נתוני הרקע של המשיבות.

טבלה 1 : נתוני רקע על המרואיינות במחקר

הכול (N=44)	מסך	באחוזים	N	
50%	22	22	השכלה	אקדמאיות
50%	22	22		לא אקדמאיות
100%	44	44	סה"כ	מרואיינות
50%	22	22	תעסוקה	עובדות
50%	22	22		לא עובדות
100%	44	44	סה"כ	מרואיינות
47.7%	21	21	ילדים	עם ילדים
52.3%	23	23		בלי ילדים
100%	44	44	סה"כ	מרואיינות

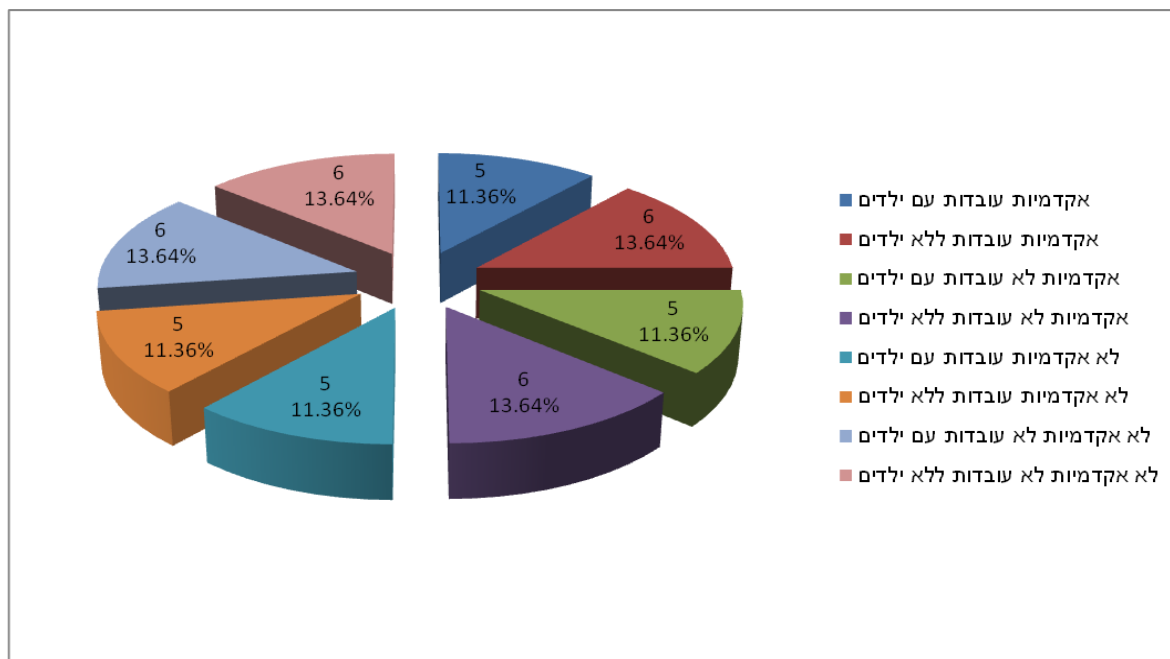
המדגם הורכב מ 8 קבוצות שכוללות את כל השילובים האפשריים של 3 משתנים: השכלה (אקדמאיות/לא אקדמאיות), תעסוקה (עובדות/לא עובדות) ואמהות (עם/ בלי ילדים). בטבלה הבאה יש חלוקה לפי שילוב של שלושת המשתנים באחוזים מהסך הכול:

טבלה 2 : התפלגות המשיבות לפי קבוצה

מספר N	באחוזים מסך הכול (N=44)		
5	11.36%	אקדמאיות	עובדות עם ילדים
6	13.64%		עובדות ללא ילדים
5	11.36%		לא עובדות עם ילדים
6	13.64%		לא עובדות ללא ילדים
5	11.36%	לא אקדמאיות	עובדות עם ילדים
5	11.36%		עובדות ללא ילדים
6	13.64%		לא עובדות עם ילדים
6	13.64%		לא עובדות ללא ילדים

שמונה תת הקבוצות דומות בגודלן ובכולן היו 5 או 6 משיבות. אפשר לראות את החלוקה גם בתרשים 1.

תרשים 1 : התפלגות המדגם לפי קבוצה (אחוזים, מספר המרואיינות)

5.4 משתני המחקר

המשתנים שנבדקו במחקר הם :

5.4.1 משתנים בלתי תלויים

- (א) מאפיינים אישיים : מגדר, גיל, מצב משפחתי,
- (ב) מאפיינים תעסוקתיים : עובדת, לא עובדת.
- (ג) אמהות : עם ילדים, או בלי ילדים.
- (ד) השכלה : אקדמאי, לא אקדמאי.
- (ה) רצון למעורבות סביבתית : כן, לא.

5.4.2 משתנים תלויים

(א) נכונות להתנהגות ופעילות סביבתית של המשיבות, להובלת שינוי בנושא הפסולת הביתית.

(ב) תפיסת המשיבות לגבי הגורמים התומכים והמפריעים להן לחולל שינוי בישוב בנושא פסולת ביתית.

(ג) התנהגות סביבתית של המשיבות.

5.5 כלי המחקר

שאלת המחקר נחקרה במחקר כמותני, באמצעות שאלון לדיווח עצמי שמולא ע"י המשיבות בנוכחות החוקרת. השאלון כלל בעיקר שאלות סגורות (רבות ברירה), אבל כלל גם חלק איכותני עם כמה שאלות שהמשתתפות היו צריכות להסביר בו את התשובה לשאלה סגורה שאלון למילוי עצמי, אותו מילאו המשתתפות. השאלון כלל את החלקים הבאים: (ר' נספח 10.1 נוסח השאלון)

5.5.1 התנהגות סביבתית

חלק זה כולל שאלות על התנהגות סביבתית בפועל ונכונות לפעולות שהן חלק מטיפול בפסולת הביתית. השאלות מבוססות על מחקרם של פאר ועמיתיה (2006). השאלות סגורות והנחקרת יכלה לבחור בכל שאלה תשובה אחת מבין ארבע אפשרויות מ"כמעט תמיד" ועד "אף פעם". סך הכול יש בחלק זה 15 שאלות שבהן הנחקרת מתבקשת לציין את התדירות שבה היא מבצעת את הפעולות הנזכרות. דוגמאות לפעולות: "מדווחת לרשויות על מפגעים סביבתיים", "מביאה חומרים (כמו עיתונים, בקבוקי פלסטיק) למרכזי איסוף למחזור".

מקדם מהימנות לחלק זה $\alpha=0.7$.

5.5.2 פעילות בקהילה

חלק זה כולל שאלות על פעילות בקהילה בנושאים סביבתיים והנוגעים לטיפול בפסולת. הנחקרת נשאלה עד כמה היא הייתה מוכנה לבצע אחת מהפעולות הנזכרות. סך הכול 4 שאלות בחלק זה. השאלות סגורות, בהן הנחקרת יכלה לבחור תשובה אחת מבין ארבע אפשרויות מ"במידה רבה מאוד" ועד "כלל לא". דוגמה לשאלה: "לתרום למען הובלת שינוי בישוב שלך בנושא פסולת". מקדם מהימנות של חלק זה $\alpha=0.81$.

5.5.3 תפיסת היכולת

חלק זה כולל שאלות על תפיסת היכולת לשנות את מצב הסביבה בישוב. סך הכול 2 שאלות בחלק זה, עם אפשרות להוסיף הסבר בטקסט חופשי (שאלה פתוחה).

מקדם מהימנות החלק הזה נמצא $\alpha=0.68$.

5.5.4 גורמים שיכולים להקל או להפריע

המשתתפות קיבלו רשימה של גורמים שיכולים להקל או להפריע לאשה להיות פעילה בנושאים סביבתיים. לגבי כל גורם עליהן היה לציין האם הוא מקל או מפריע, ולהוסיף הסבר מילולי. סך הכול 10 גורמים (לדוגמה: בעלות על רכב פרטי, ילדים רבים בבית, גיל הילדים בבית, איסור דתי ועוד), ועוד גורם שנקרא "אחר" אותו יכלו לכתוב בעצמן.

5.5.5 משתני רקע אישיים

גיל, מגדר, מצב משפחתי, מצב כלכלי, השכלה, מספר ילדים, יישוב, שאלה לגבי קורסים נוספים שהנחקרת השתתפה בהם חוץ מלימודים אקדמיים, שאלה על אופי הבית שגדלה בו (שמרני/נאור), אופי האמונה בבית (דתיים, מסורתיים, מאמינים או חילוניים).

5.6 ניתוח סטטיסטי

השאלונים שנאספו הוקלדו באופן ידני לקובץ אקסל ונותחו באמצעות תוכנת SPSS. הניתוחים שנעשו הם ממוצעים, סטיות תקן, שכיחויות, מתאמי פירסון ורגרסיה לינארית פשוטה.

5.7 ניתוח תוכן

לחלק מהשאלות התבקשו המרואיינות להוסיף הסבר במילים שלהן. העיבוד של החלקים האלה נעשה לפי השיטה של ניתוח תוכן (Krippendorff, 1989). יש דרכים רבות לבצע ניתוח תוכן. כאן בוצע ניתוח תוכן קונבנציונאלי, שבו הקטגוריות אינן מוכנות מראש אלא עולות מתוך הנתונים באופן אינדוקטיבי (Hsieh & Shannon, 2005). זה בניגוד לחלקים האחרים שבהם הקטגוריות הוגדרו מראש. לכל משפט שהמראיינות כתבו ניתן שם ולבסוף השמות קובצו יחד לפי קטגוריות. למשל, אם בתשובה לשאלה האם את מאמינה שתוכלי להוביל שינוי בנוגע לפסולת באזור מגוריך, מרואיינת כתבה "חוסר זמן פנוי", המשפט נכנס לקטגוריה של "זמן". אחר כך הקטגוריות חולקו שוב לתתי קטגוריות, למשל קטגוריית הזמן חולקה לפי "יש זמן" או "אין זמן".

6 ממצאים

6.1 התנהגויות פרו-סביבתיות מדווחות (שאלות 1-15 בשאלון).

בטבלה 3 מוצגות השכיחויות של התשובות לשאלות בחלק הראשון (שאלות 1-15) בשאלון, על דיווח התנהגויות סביבתיות של המרואיינות. הטבלה מציגה שכיחויות ואחוזים של הבחירה בכל אפשרות תשובה. בשורה שמתחתיה מקובצות התשובות של המבצעות תמיד או לעתים קרובות לעומת אלה של הלא מבצעות או לעתים רחוקות.

טבלה 3 : שכיחויות התנהגויות פרו סביבתיות מדווחות, על פי שאלות

מס' שאלה	פעולה	תמיד	לעיתים קרובות	לעיתים רחוקות	אף פעם
.1	מדווחת לרשויות על מפגעים סביבתיים	5 (11.4%)	8 (18.2%)	12 (27.3%)	19 (43.2%)
		13 (29.6%)		31 (70.5%)	
.2	מביאה חומרים (כמו עיתונים, בקבוקי פלסטיק) למרכזי איסוף למחזור	3 (6.8%)	9 (20.5%)	16 (36.4%)	16 (36.4%)
		12 (27.4%)		32 (72.8%)	
.3	מדווחת לאתר האינטרנט של הישוב על מפגעים סביבתיים	0 (0%)	3 (6.8%)	10 (22.7%)	31 (70.5%)
		3 (6.8%)		41 (93.2%)	
.4	מחזירה בקבוקי שתייה על פי חוק הפיקדון	9 (20.5%)	5 (11.4%)	12 (27.3%)	18 (40.9%)
		14 (31.9%)		30 (68.2%)	
.5	משתמשת בדפי כתיבה משומשים כניירות טיוטה	11 (25%)	17 (38.6%)	6 (13.6%)	10 (22.7%)
		28 (63.6%)		16 (36.3%)	

מס' שאלה	פעולה	תמיד	לעיתים קרובות	לעיתים רחוקות	אף פעם
.6	עושה שימוש חוזר בשקיות ניילון ששימשו לאריזת קניות	27	10	7	0
		(61.4%)	(22.7%)	(15.9%)	(0%)
		37	7		
		(84.1%)	(15.9%)		
.7	רוכשת מוצרים "ידידותיים לסביבה" (תרסיס שאינו פוגע באוזון, חומרים שאפשר למחזר את אריזותיהם)	9	11	11	13
		(20.5%)	(25%)	(25%)	(29.5%)
		20	24		
		(45.5%)	(54.5%)		
.8	משתתפת במבצעים לניקוי ולטיפוח מקומות ציבוריים	8	9	13	14
		(18.2%)	(20.5%)	(29.5%)	(31.8%)
		17	27		
		(38.7%)	(61.3%)		
.9	מכבה אורות ומכשירי חשמל כשאינם בשימוש	34	8	0	2
		(77.3%)	(18.2%)	(0%)	(4.5%)
		42	2		
		(95.5%)	(4.5%)		
.10	סוגרת את הברז בזמן צחצוח שיניים, בזמן הדחת כלים וכן הלאה	28	7	4	5
		(63.6%)	(15.9%)	(9.1%)	(11.4%)
		35	9		
		(79.5%)	(20.5%)		
.11	משליכה סוללות משומשות למכל מתאים ולא לפח	7	12	10	15
		(15.9%)	(27.3%)	(22.7%)	(34.1%)
		19	25		
		(43.2%)	(56.8%)		
.12	משאירה את המזגן דולק בצאתי מהחדר	6	3	8	27
		(13.6%)	(6.8%)	(18.2%)	(61.4%)
		9	35		
		(20.4%)	(79.6%)		

מס' שאלה	פעולה	תמיד	לעיתים קרובות	לעיתים רחוקות	אף פעם
.13	משתתפת במאבקים סביבתיים חתימה על (עצומות, הפגנות וכן הלאה)	3 (6.8%)	4 (9.1%)	13 (29.5%)	24 (54.5%)
		7 (15.9%)		37 (84%)	
.14	פעילה בארגון ירוק	1 (2.3%)	3 (6.8%)	8 (18.2%)	32 (72.7%)
		4 (7.1%)		40 (90.9%)	
.15	קוראת את הכתבות בענייני סביבה בעיתונים היומיים או במגזינים	8 (18.2%)	16 (36.4%)	15 (34.1%)	5 (11.4%)
		24 (54.6%)		20 (45.5%)	

בטבלה 4 מסודרות ההתנהגויות הסביבתיות לפי השכיחות המדווחת, מההתנהגות השכיחה ביותר (שרוב המרואיינות דיווחו שהן מבצעות) להתנהגות הפחות שכיחה (שרוב המרואיינות דיווחו שהן לא מבצעות).

טבלה 4 התנהגויות סביבתיות לפי סדר שכיחות מדווחת מההתנהגות השייכה ביותר עד לפחות שכיחה

התנהגות סביבתית	אחוז הנשים שמקפידות על ההתנהגות תמיד או לעיתים קרובות
1 מכבה אורות ומכשירי חשמל כשאינם בשימוש	95%
2 עושה שימוש חוזר בשקיות ניילון ששימשו לאריזת קניות	84%
3 סוגרת את הברז בזמן צחצוח שיניים, בזמן הדחת כלים וכן הלאה	80%
4 סוגרות את המזגן ביציאה מהחדר	80%
5 משתמשת בדפי כתיבה משומשים כניירות טיוטה	64%
6 קוראת את הכתבות בענייני סביבה בעיתונים היומיים או במגזינים	55%
7 רוכשת מוצרים "ידידותיים לסביבה"	45%
8 משליכה סוללות משומשות למכל מתאים ולא לפח	43%
9 משתתפת במבצעים לניקוי וטיפול מקומות ציבוריים	39%
10 מחזירה בקבוקי שתייה עלפי חוק הפיקדון	32%
11 מדווחת לרשויות על מפגעים סביבתיים	30%

27%	מביאה חומרים למרכזי איסוף למחזור	13
16%	משתתפת במאבקים סביבתיים	14
9%	פעילה בארגון ירוק	15
7%	מדווחת לאתר האינטרנט של הישוב על מפגעים סביבתיים	16

6.2 נכונות לפעולה בקהילה (שאלות 16-19)

בטבלה 5 מופיעות שכיחויות של התשובות על מוכנות לפעולה בקהילה (שאלות 16-19). גם כאן מופיעות התשובות בשכיחויות ואחוזים ובשורה שמתחתן מקובצות יחד לפי חלוקה לשתי קטגוריות של יחס חיובי ("תמיד" ו"לעיתים קרובות" משולבים ביחד) מול יחס שלילי ("לעיתים רחוקות" ו"אף פעם" ביחד).

טבלה 5 שכיחויות התשובות לשאלות על מוכנות לפעולה בקהילה פורמט לכותרת – כפי שכבר ציינת

מס' שאלה	פעולה	תמיד	לעיתים קרובות	לעיתים רחוקות	אף פעם
16.	לתרום למען הובלת שינוי בישוב שלך בנושא פסולת	17	7	19	1
		(38.6%)	(15.9%)	(43.2%)	(2.3%)
		24	20		
		(54.5%)	(45.4%)		
17.	האם את רואה את עצמך כמובילת שינוי סביבתי	11	13	17	3
		(25%)	(29.5%)	(38.6%)	(6.8%)
		24	20		
		(54.5%)	(45.4%)		
18.	להקדיש זמן להפרדת פסולת	13	11	9	11
		(29.5%)	(25%)	(20.4%)	(25%)
		24	20		
		(54.5%)	(45.4%)		
19.	להשתתף בהכשרות או כנסים בנושאי סביבה	7	9	19	9
		(15.9%)	(20.4%)	(43.2%)	(20.4%)
		16	28		
		(36.3%)	(63.6%)		

בטבלה 6 מופיעים הממוצעים של התשובות בחלוקה לפי קבוצות ומשמאל ממוצע כללי של כל המרואיינות.

טבלה 6 התפלגות הממוצעים של התשובות לפי קבוצות המרואיינות. באדום הממוצע הוא מתחת לממוצע הכללי ובירוק מעל לממוצע הכללי

ממוצע כללי	לא אקדמיות				אקדמיות				מס' שאלה	
	לא עובדות		עובדות		לא עובדות		עובדות			
	בלי ילדים	עם ילדים	בלי ילדים	עם ילדים	בלי ילדים	עם ילדים	בלי ילדים	עם ילדים		
2.98	2.5	2.5	3	3.6	2.67	3.4	3	3.4	1	מדווחת לרשויות על מפגעים סביבתיים
2.98	3.17	2.5	3.2	3.4	2.67	2.8	3	3.2	2	מביאה חומרים למרכזי איסוף למחזור
2.36	2.17	2.33	2.4	2.2	2.5	2.4	2.17	2.8	3	מדווחת לאתר האינטרנט של הישוב על מפגעים סביבתיים
3.11	3.5	3.17	3.4	3.6	2.83	2.6	2.67	3.2	4	מחזירה בקבוקי שתייה עלפי חוק הפיקדון
3.66	3.67	3.17	3.4	3.8	3.17	3.6	4.17	4.4	5	משתמשת בדפי כתיבה משומשים כניירות טיוטה
4.45	3.83	4.5	4.6	4.6	4.5	4.2	4.83	4.6	6	עושה שימוש חוזר בשקיות ניילון ששימשו לארזת קניות
3.36	3.33	3.17	3	2.4	4	3	3.83	4	7	רוכשת מוצרים "ידידותיים לסביבה"
3.25	3.33	3.5	3	3	3.33	2.4	3.67	3.6	8	משתתפת במבצעים לניקיון לטיפוח מקומות ציבוריים
4.68	5	4.67	4.6	4.8	4.17	4.2	5	5	9	מכבה אורות ומכשירי חשמל כשאינם בשימוש
4.32	3.67	4.33	4.4	4.4	4.17	4.2	5	4.4	10	סוגרת את הברז בזמן צחצוח שיניים, בזמן הדחת כלים וכן הלאה
3.25	3.33	2.83	2.2	3.2	2.83	2.8	4.5	4.2	11	משליכה סוללות משומשות למכל מתאים ולא לפח
2.73	2.33	2.5	3.6	3	3.33	2.6	2.33	2.2	12	משאירה את המזגן דולק בצאתי מהחדר
2.68	2.5	2.67	2.4	2.6	2.67	2.2	3.33	3	13	משתתפת במאבקים סביבתיים חתימה על (עצומות, הפגנות וכן הלאה)
2.39	2.5	2.17	2	2	2.67	2.2	2.5	3	14	פעילה בארגון ירוק

ממוצע כללי	לא אקדמיות				אקדמאיות				שאלה מס'	
	לא עובדות		עובדות		לא עובדות		עובדות			
	בלי ילדים	עם ילדים	בלי ילדים	עם ילדים	בלי ילדים	עם ילדים	בלי ילדים	עם ילדים		
3.61	3.83	3.5	3	2.6	3.83	4	4.17	3.8	15	קוראת את הכתבות בענייני סביבה בעיתונים היומיים או במגזינים
3.91	4.67	3.83	3.4	4	3.67	3.4	3.83	4.4	16	לתרום למען הובלת שינוי בישוב שלך בנושא פסולת
3.73	3.67	3.5	3.4	3.8	3.83	3.6	4.17	3.8	17	האם את רואה את עצמך כמובילת שינוי סביבתי
3.59	4.17	3.83	2.6	4.8	2.83	3	3.83	3.6	18	להקדיש זמן להפרדת פסולת
3.32	3.5	3.5	2.6	3.8	2.83	2.8	4.17	3.2	19	להשתתף בהכשרות או כנסים בנושאי סביבה
3.89	4	3.83	3.6	4.4	3.83	4	3.83	3.6	20	האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית בישובך?
3.7	3.83	3.17	3.2	3.2	3.83	4	4.17	4.2	21	האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית?

6.3 התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה, ותפיסת יכולת

כל הפרמטרים שנבדקו בשאלות שהוצגו עד כה חולקו לפי שלוש קטגוריות, שהם משתני המחקר העיקריים. בטבלה 7 מוצגת החלוקה של השאלות לפי הקטגוריות.

טבלה 7 : חלוקה של השאלות לפי שלוש קטגוריות

קטגוריה מס' שאלה	שאלות
התנהגות סביבתית	1 מדווחת לרשויות על מפגעים סביבתיים
	2 מביאה חומרים (כמו עיתונים, בקבוקי פלסטיק) למרכזי איסוף למחזור
	3 מדווחת לאתר האינטרנט של הישוב על מפגעים סביבתיים
	4 מחזירה בקבוקי שתייה עלפי חוק הפיקדון
	5 משתמשת בדפי כתיבה משומשים כניירות טיוטה

6	עושה שימוש חוזר בשקיות ניילון ששימשו לאריזת קניות	
7	רוכשת מוצרים "ידידותיים לסביבה"	
8	משתתפת במבצעים לניקוי לטיפול מקומות ציבוריים	
9	מכבה אורות ומכשירי חשמל כשאינם בשימוש	
10	סוגרת את הברז בזמן צחצוח שיניים, בזמן הדחת כלים וכן הלאה	
11	משליכה סוללות משומשות למכל מתאים ולא לפח	
12	משאירה את המזגן דולק בצאתי מהחדר	
13	משתתפת במאבקים סביבתיים	
14	פעילה בארגון ירוק	
15	קוראת את הכתבות בענייני סביבה בעיתונים היומיים או במגזינים	
16	לתרום למען הובלת שינוי בישוב שלך בנושא פסולת	
17	האם את רואה את עצמך כמובילת שינוי סביבתי	פעילות בקהילה
18	להקדיש זמן להפרדת פסולת	
19	להשתתף בהכשרות או כנסים בנושאי סביבה	
20	האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית בישובך?	תפיסת יכולת
21	האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית?	

חושבו ממוצעים לתשובות לכל השאלות שבכל קטגוריה לכל נחקרת בנפרד, ואז חושב ממוצע כללי של כל המרואיינות ויחד נוצר ממוצע של כל אחת מהקטגוריות – התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת. הממוצעים של המשתנים במחקר מופיעים בטבלה 8. בכל המשתנים =1 אין התנהגות סביבתית, אין מוכנות לפעילות בקהילה ותפיסת יכולת נמוכה. =4 התנהגות סביבתית רבה יותר, מוכנות גבוהה יותר לפעילות בקהילה ותפיסת יכולת גבוהה יותר.

טבלה 8 : ממוצעים וסטיות תקן של ציונים בהתנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת של כלל המרואיינות

ממוצע	סטיית תקן	מינימום	מקסימום
2.32	0.42	1.60	3.67
2.64	0.81	1.25	4.00
2.80	0.84	1.00	4.00

התנהגות סביבתית: ממוצעי התשובות של המרואיינות קרובים יותר ל- 1 (התנהגות חלשה) מאשר ל- 4 (מרחק של 1.68 מ- 4, כלומר התנהגות סביבתית חזקה, ומרחק של 1.32 מ- 1, כלומר התנהגות סביבתית חלשה).

נכונות לפעילות בקהילה: ממוצעי התשובות קרובים יותר לרמה 4 (מוכנות גבוהה) מאשר לרמת 1 (חוסר נכונות). (מרחק של 1.64 מחוסר מוכנות לפעילות בקהילה, ומרחק של 1.36 ממוכנות מלאה).

תפיסת היכולת של הנשים לשינוי ביישוב המגורים: קרובה יותר למקסימום יכולת מאשר למינימום: מרחק של 1.80 מהרמה הכי נמוכה 1, ומרחק של 1.20 מהרמה הגבוהה ביותר של תפיסת יכולת מלאה 4. ניתן לראות את התפלגות הממוצעים בכל קטגוריה בטבלה 9.

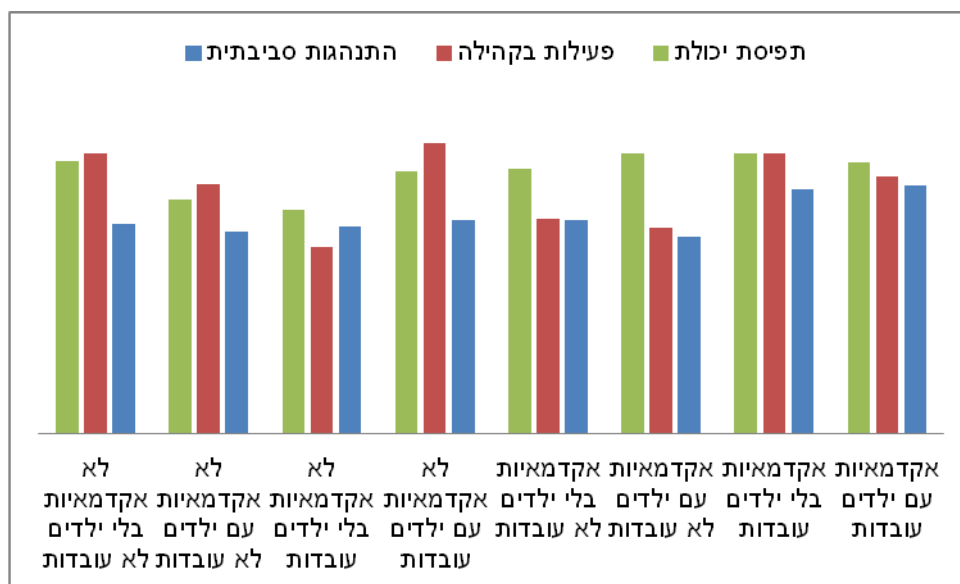
טבלה 9 התפלגות הממוצעים בהתנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת לפי קבוצות המרואיינות

תפיסת יכולת	פעילות בקהילה	התנהגות סביבתית			
2.90	2.75	2.65	עם ילדים	עובדות	אקדמאיות
3.00	3.00	2.61	ללא ילדים		
3.00	2.20	2.11	עם ילדים	לא עובדות	
2.83	2.29	2.29	ללא ילדים		
2.80	3.10	2.28	עם ילדים	עובדות	לא אקדמאיות
2.40	2.00	2.21	ללא ילדים		
2.50	2.67	2.17	עם ילדים	לא עובדות	
2.96	2.62	2.24	ללא ילדים		
0.35	1.52	1.28	F		
0.92	0.19	0.2	P value		

כמו שאפשר לראות למרות ההבדלים בין הקבוצות בכל הקטגוריות, באף אחת מהקטגוריות אין הבדלים מובהקים בין ממוצעי הקבוצות.

בתרשים 2 אפשר לראות את החלוקה של הממוצעים לפי שמונה הקבוצות של מרואיינות שהשתתפו במחקר באופן ויזואלי להשוואה.

תרשים 2 : ממוצעים בשלושת הקטגוריות – התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת, בחלוקה לפי 8 קבוצות

מהתרשים עולה שההתנהגות הידידותית ביותר לסביבה היא של אקדמאיות עובדות. המרואיינות שמדווחות על פעילות הרבה ביותר בקהילה הן לא אקדמיות עם ילדים עובדות, לא אקדמיות בלי ילדים לא עובדות ואקדמיות בלי ילדים עובדות. תפיסת היכולת הגבוהה ביותר היא של אקדמיות בלי ילדים עובדות ועם ילדים לא עובדות. עם זאת, כאמור, ההבדלים אינם מובהקים בין הקבוצות.

6.4 קשר בין התנהגות סביבתית לפעילות בקהילה ותפיסת יכולת

בכדי לבדוק את הקשר בין התנהגות סביבתית לפעילות בקהילה ותפיסת יכולת ביחס למאפיינים דמוגרפיים, חושב מתאם פירסון בין התשובות של המרואיינות בכל אחת מהקטגוריות. התוצאות בטבלה 10.

טבלה 10 מתאמי פירסון בין התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה, תפיסת יכולת, מצב משפחתי, גיל, מספר ילדים וסוג משרה

סוג משרה	מספר ילדים	גיל	מצב משפחתי	תפיסת יכולת	פעילות בקהילה	התנהגות סביבתית
						0.38**
					0.62**	0.34*

התנהגות סביבתית	פעילות בקהילה	תפיסת יכולת	מצב משפחתי	גיל	מספר ילדים	סוג משרה	השכלה
מצב משפחתי	0.11	0.01	-0.07				
גיל	0.02	0.16	0.06	0.30*			
מספר ילדים	-0.12	0.07	-0.12	0.51**	0.44**		
סוג משרה	-0.22	-0.13	-0.04	-0.30*	-0.53**	-0.09	
השכלה	0.45**	0.10	0.32*	-0.12	-0.24	-0.17	

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

מהטבלה עולה כי יש מתאם חיובי מובהק בין שלושת הקטגוריות של התנהגות סביבתית, פעילות בקהילה ותפיסת יכולת. המתאם הוא בינוני-גבוה בין שלושת הקטגוריות כאשר המתאם החלש ביותר הוא בין התנהגות סביבתית לפעילות בקהילה (0.34, רמת מובהקות 0.05), והמתאם החזק ביותר הוא בין פעילות בקהילה לתפיסת יכולת (0.62, רמת מובהקות 0.01).

אפשר לסכם את הקשרים שנמצאו בין הקטגוריות לבין עצמן באופן הבא:

התנהגות סביבתית → **פעילות בקהילה**: ככל שהמוכנות לפעול בקהילה גבוהה יותר כך הנחקרת מתנהגת באופן יותר סביבתי;

התנהגות סביבתית → **תפיסת יכולת**: ככל שהנחקרת מאמינה שהיא יכולה לשנות כך היא מתנהגת באופן יותר סביבתי;

תפיסת יכולת → **פעילות בקהילה**: ככל שהנחקרת יותר מוכנה לפעול בקהילה כך היא בעלת תפיסת יכולת גבוהה יותר לשנות.

6.5 קשר בין שלושת הקטגוריות לבין משתנים דמוגרפיים

לא נמצא קשר בין שלושת הקטגוריות לבין המאפיינים הדמוגרפיים הבאים: מצב משפחתי, מספר הילדים וסוג המשרה. נמצא קשר חיובי בין התנהגות סביבתית להשכלה – מרואיינות משכילות יותר מדווחות על התנהגות יותר ידידותית לסביבה (0.45, רמת מובהקות 0.01). אין קשר בין פעילות בקהילה להשכלה אבל יש קשר בינוני וחיובי בין תפיסת יכולת להשכלה – מרואיינות יותר משכילות הן בעלות תפיסת יכולת גבוהה יותר.

טבלה 11 קשרים בין התשובות לשאלות השונות לקבוצה של המרואיינות

מתאם פירסון	שאלה	מס'	קטגוריה
-0.24	מדווחת לרשויות על מפגעים סביבתיים	1	התנהגות סביבתית
-0.03	מביאה חומרים (כמו עיתונים, בקבוקי פלסטיק) למרכזי איסוף למחזור	2	
-0.16	מדווחת לאתר האינטרנט של הישוב על מפגעים סביבתיים	3	
0.19	מחזירה בקבוקי שתייה עלפי חוק הפיקדון	4	
-0.25	משתמשת בדפי כתיבה משומשים כניירות טיוטה	5	
-0.23	עושה שימוש חוזר בשקיות ניילון ששימשו לאריזת קניות	6	
-0.23	רוכשת מוצרים "ידידותיים לסביבה"	7	
-0.03	משתתפת במבצעים לניקוי לטיפוח מקומות ציבוריים	8	
0.01	מכבה אורות ומכשירי חשמל כשאנם בשימוש	9	
-0.22	סוגרת את הברז בזמן צחצוח שיניים, בזמן הדחת כלים וכן הלאה	10	
-0.39**	משליכה סוללות משומשות למכל מתאים ולא לפח	11	
0.09	משאירה את המזגן דולק בצאתי מהחדר	12	
-0.20	משתתפת במאבקים סביבתיים	13	
-0.23	פעילה בארגון ירוק	14	
-0.21	קוראת את הכתבות בענייני סביבה בעיתונים היומיים או במגזינים	15	
0.09	לתרום למען הובלת שינוי בישוב שלך בנושא פסולת	16	פעילות בקהילה
-0.15	האם את רואה את עצמך כמובילת שינוי סביבתי	17	
0.12	להקדיש זמן להפרדת פסולת	18	
-0.03	להשתתף בהכשרות או כנסים בנושאי סביבה	19	תפיסת יכולת
0.06	האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית בישובך ?	20	
-0.28*	האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות	21	

	המקומית?		
0.12	בעלות על רכב פרטי	22	נתונים אישיים
-0.80	השכלה	23	
-0.16	כיצד את מגדירה את אופי הבית בו גדלת?	24	

* $P < 0.05$ ** $p < 0.01$

מבין כל השאלות בשאלון, היחידים שנמצאים במתאם מובהק עם קבוצת ההשתייכות (אחת משמונה הקבוצות) הם ההיגד "משליכה סוללות משומשות למכל מתאים ולא לפח" והשאלה "האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית?". המתאם הוא שלילי בשני המקרים, כלומר הקבוצות עם המספר הנמוך יותר (אקדמאיות עובדות עם ילדים ואקדמאיות עובדות בלי ילדים) מדווחות יותר על זריקת סוללות ויותר שהן מסוגלות להעלות את הנושא מול הרשות המקומית. בכדי לבדוק אם המשתנה של השכלה הוא זה שמשפיע כאן חושבו מתאמי פירסון בין כל השאלות למשתנה ההשכלה. התוצאות בטבלה 12.

טבלה 12 קשרים בין התשובות לשאלות השונות לבין השכלת המרואיינות

מתאם	מס'	קטגוריה
0.22	1	התנהגות סביבתית
0.14	2	
0.21	3	
-0.09	4	
0.25	5	
0.03	6	
0.31*	7	
0.24	8	
-0.06	9	
0.21	10	
0.41**	11	
-0.08	12	
0.30*	13	
0.44**	14	
0.45**	15	
0.06	16	פעילות
0.28*	17	בקהילה

-0.08	להקדיש זמן להפרדת פסולת	18	תפיסת יכולת
0.10	להשתתף בהכשרות או כנסים בנושאי סביבה	19	
0.07	האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית בישובך?	20	
0.48**	האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית?	21	

* $P < 0.05$ ** $p < 0.01$

כמו שאפשר לראות משתנה ההשכלה הוא בעל השפעה מרכזית על התשובות המובהקות הנוגעות להתנהגויות סביבתיות, נכונות לפעילות סביבתית ותחושת של מסוגלות. ככל שההשכלה גבוהה יותר המרואיינות מדווחות יותר שהן רוכשות מוצרים ידידותיים לסביבה, משליכות סוללות למכל מתאים, משתתפות במאבקים סביבתיים, פעילות בארגון ירוק, קוראות כתבות בנושא, רואות את עצמן כמובילות שינוי ומסוגלות להעלות את הנושא בפני הרשות. כל שאר השאלות לא נמצאו במתאם מובהק עם השכלה כלומר שלא נמצא קשר בין פעולות פרו סביבתיות אחרות להשכלה.

6.6 הגורמים הנתפסים כמקשים על פעילות סביבתית

המרואיינות התבקשו לציין לגבי מספר גורמים האם הם מקשים על פעילות סביבתית. רשימת הגורמים ומספר המרואיינות שענו שהגורם כן מקשה לעומת המרואיינות שענו שהגורמים לא מקשים מופיעים בטבלה 13, מסודרים מהגורם המקשה ביותר עד לגורם הכי פחות מקשה.

טבלה 13 התפלגות התשובות של המרואיינות לגבי גורמים שמקשים על פעילות סביבתית

שכיחות תשובה חיובית	%	שכיחות תשובה שלילית	%	
31	70%	13	30%	כמות זמן פנוי שעומד לרשותי
28	64%	16	36%	שעות הפעילות הנדרשות הן בערב
21	48%	23	52%	גיל הילדים בבית
20	45%	24	55%	מרחק/קירבה הביתה
20	45%	24	55%	השקעה כספית / עלויות
18	41%	26	59%	בעלות על רכב פרטי
15	34%	29	66%	ילדים רבים בבית
14	32%	30	68%	שמרנות או פתיחות של בן הזוג
12	27%	32	73%	שמרנות או פתיחות במשפחה
7	16%	37	84%	דת / איסור דתי

כמו שאפשר לראות בטבלה הגורם המקשה על רוב המרואיינות הוא הזמן. 70 אחוז מהמרואיינות אמרו שחוסר זמן מקשה עליהן להשתתף בפעילות סביבתית. הגורם השני קשור לגורם הראשון – 64 אחוז מהמרואיינות אמרו שהן לא משתתפות בפעילות סביבתית בגלל שרוב הפעילות היא בשעות הערב כלומר גם כאן מדובר בבעיה של חוסר זמן.

כל שאר הגורמים הם בהפרש גדול מבחינת השכיחות בה צוינו. פחות מחצי מהמרואיינות ציינו את גיל הילדים בבית כגורם מקשה. יש לשים לב שכל המרואיינות עם ילדים שהשתתפו במחקר ציינו את הגורם הזה. לגבי כל השאר שאין להן ילדים זהו גורם לא רלוונטי. מכאן שכל המרואיינות עם ילדים (n= 21) אמרו שגיל הילדים מקשה עליהן. לכן יתכן שגורם זה צריך להיות ראשון. הגורם האחרון הוא האיסור הדתי שרק 16 אחוז מהמרואיינות ציינו כקושי בפעילות סביבתית.

6.7 גורמים מקלים ומקשים על פעילות סביבתית מהשאלות הפתוחות

בנוסף לממצאים מתשובות לשאלות הסגורות שהוצגו עד כאן, המרואיינות ענו גם על שאלות פתוחות. תפקיד השאלות הפתוחות היה להבהיר ולהעשיר את התשובות הסגורות. לכן התשובות מהן יוצגו בצמוד לשאלות שהן מוסיפות להן.

כמו שנכתב בפרק השיטה, התשובות נותחו באמצעות ניתוח תוכן. כל התשובות לכל שאלה רוכזו וחולקו לקטגוריות לפי התשובה. לגבי השאלה הראשונה, "האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך?", המרואיינות התבקשו להסביר את התשובה שלהן. נמצאו שלוש קטגוריות מתוך התשובות שהמרואיינות ציינו: זמן, מודעות והשכלה. הקטגוריות האלה חולקו לתת קטגוריות לפי התשובות – בחלק מהתשובות אמרו שאין זמן ובחלק אמרו שיש זמן, בחלק אמרו שיש מודעות ובחלק שאין. את ההשכלה ציינו רק לחיוב, כלומר אמרו שיש מספיק השכלה כהסבר. התפלגות הקטגוריות ותת הקטגוריות בטבלה 14.

טבלה 14 התפלגות הגורמים בקטגוריות שעלו מהתשובות לשאלה: האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך?

האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך?					
קטגוריה	זמן		מודעות		השכלה
	יש	אין	יש	אין	
תת קטגוריה	יש	אין	יש	אין	יש
מספר תשובות	15	7	1	15	8
באחוזים מסך הכול	34%	16%	2.3%	34%	18%

הקטגוריה העיקרית שרוב המרואיינות התייחסו אליה היא הזמן (50 אחוז מהמרואיינות ציינו את הקטגוריה). באותה קטגוריה השתמשו כסיבה לפעילות סביבתית וגם כסיבה לאי פעילות - 15 אמרו שהן יכולות להיות פעילות בגלל שיש להן זמן ו- 7 אמרו שהן לא פעילות כי אין להן זמן. הקטגוריה השנייה היא מודעות - 15 אמרו שלא פעילות בגלל חוסר מודעות ו- 1 אמרה שפעילות בגלל מודעות (סך הכול 36.2 אחוז מהמרואיינות הזכירו את הסיבה של מודעות). את ההשכלה כגורם ציינו רק 8 מרואיינות (18 אחוז מסך הכול).

גם בקשר לשאלה "האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך?" המרואיינות התבקשו להוסיף הסבר. כאן נמצאו 6 קטגוריות עם 8 תת קטגוריות. התשובות וההתפלגות של מספר המרואיינות שהזכירו כל קטגוריה בטבלה 15.

טבלה 15 התפלגות הקטגוריות של ההסברים לשאלה: "האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך?"

האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית ביישובך?								
קטגוריה	אחריות או מחויבות	אמונה עצמית	משאבים	ילדים	חשוב לבריאות	ארגון תומך		
תת קטגוריה	יש	יש	עסק פרטי ויכולה להשפיע על נשים אחרות	קטנים בבית	כללי של הילדים	אין ארגון	אם היה ארגון הייתה פעילה	
מספר תשובות	3	3	1	1	3	1	3	
אחוזים מסך הכול	6.8%	6.8%	2.3%	2.3%	6.8%	2.3%	6.8%	

הקטגוריות האלה הופיעו פחות משלושת הקטגוריות הקודמות. 3 פעמים הופיע הנושא של אחריות או מחויבות לחברה, 3 פעמים הופיע אמונה עצמית, פעם אחת הופיע הרעיון שבגלל העסק אפשר להשפיע על נשים אחרות. 4 פעמים הופיע הנושא שפעילות סביבתית חשובה לבריאות, ו-4 פעמים הזכירו את הנושא של ארגון תומך שיכול להשפיע על פעילות סביבתית.

השאלה הבאה שבה התבקשו המרואיינות להוסיף ולפרט הייתה השאלה "האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית?". ההסברים שהמרואיינות כתבו חולקו ל-9 קטגוריות שמופיעות בטבלה 16.

טבלה 16 קטגוריות של הסברים לתשובות לשאלה האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית?

האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית?									
קטגוריה	ארגון תומך	בריאות	חשוב לקיימות	סוכני שינוי	כישרון \ השפעה	המגזר הערבי/ הרשות	מודעות	מחויבות חברתית/ שייכות	שמרנית/ ביישנית
מספר תשובות	7	4	4	1	2	3	8	4	4
באחוזים	16%	9%	9%	2.2%	4.5%	6.8%	18%	9%	9%

כמו בשאלה הקודמת גם כאן עלה נושא המודעות, הבריאות, המחויבות החברתית והארגון התומך. בנוסף הנשים התייחסו הפעם גם לחשיבות לקיימות, כישרון או השפעה שיש להן, לעומת שמרנות או ביישנות, והנושא של חוסר עידוד ונכונות ברשויות הערביות ובמגזר הערבי בכלל.

בחלק שבו המרואיינות היו צריכות למלא גורם נוסף ("אחר") שמקשה או מקל על הפעילות, רק 16 מתוך 44 המשתתפות (36.3%) מילאו. בחלק זה הן חזרו על מה שנכתב כבר לפני כן לפי הפירוט שמופיע בשגיאה! מקור ההפניה לא נמצא. טבלה 17.

טבלה 17 תוספות שהמרואיינות כתבו לגורמים שמקשים על פעילות סביבתית

קטגוריה	מודעות	ארגון	גיל	תמיכה מהעירייה
מספר תשובות באחוזים	6	5	2	3
	13.6%	11.4%	4.5%	6.8%

הגורם שמופיע בשכיחות הגבוהה ביותר הוא המודעות, אחר כך הארגון. למרות שאלה הגורמים הרבה ששכיחותם היא הגבוהה ביותר, מדובר ב- 6 מרואיינות שאמרו מודעות ו- 5 שאמרו ארגון. 2 מרואיינות ציינו את הגיל ו- 3 מרואיינות דיברו על תמיכה מהעירייה שחסרה להן.

טבלה 18 מעורבות המרואיינות בפעילות סביבתית לפי קבוצה

האם את מעורבת או משתתפת באופן אישי בפרויקט/נושא סביבתי בסביבתך? קבוצה					
קבוצה	כן, אני מעורבת ב:	לא, אך הייתי רוצה להיות מעורבת ב:	הייתי מעורבת בעבר ב:...	אני מעורבת מהסיבה:	אינני מעורבת מהסיבה:
לאקדמאיות	עם ילדים	1 (פרויקטים בישוב)	2 (פרויקט סביבתי; חינוכי)	1 (אני שייך)	1 (אין זמן ומודעות לנושא)
לאקדמאיות	לא ילדים	1 (עמותת צדק חברתי)	4 (2 סביבתי, 1 חינוכי)	-	-
לאקדמאיות	לא עובדות	עם ילדים	2 (פרויקט סביבתי)	-	4 (1 אין זמן, 1 אין מודעות לנושא, 1 אין ארגון בעיר)
לאקדמאיות	לא עובדות	עם ילדים	2 (1 פרויקט סביבתי, 1 פעילויות בעיר)	-	4 (2 אין זמן, 2 חוסר מודעות)
לאקדמאיות	עובדות עם ילדים	-	2 (1 סביבתי, 1 פרויקט במתנ"ס)	-	3 (1 אין זמן ומודעות, 2 אין ארגון בעיר)
לאקדמאיות	עובדות עם ילדים	-	1 (ארגון סביבתי)	-	4 (1 לא הזדמן, 2 אין מודעות לנושא, 1 אין ארגון סביבתי)
לאקדמאיות	לא עובדות עם ילדים	-	-	-	6 (4 חוסר מודעות לנושא, 2 לא הזדמן)
לאקדמאיות	לא עובדות עם ילדים	-	3 (2 ארגון סביבתי)	-	3 (2 אין ארגון סביבתי, 1 אין מודעות, 1 אין זמן)

מהטבלה עולה שבפועל יש פעילות רק מקבוצת האקדמאיות העובדות. עם זאת היו רוצות להשתתף בפעילות נשים מכל הקבוצות חוץ מקבוצת הלא אקדמאיות עם ילדים שלא עובדות.

7 דיון

מטרת העבודה הייתה לבחון תפיסתן של נשים ערביות לגבי הגורמים שישפיעו על יכולתן להביא לשינוי בטיפול בפסולת הביתית ביישובי מגוריהן. לצורך כך נבדקו התנהגויות פרו סביבתיות של המרואיינות, נכונות לפעול בקהילה ותפיסת היכולת שלהן להשפיע ולהביא לשינוי. כל אלה נבדקו למול מאפיינים אישיים שונים.

נמצא שרוב המרואיינות לא מבצעות פעולות פרו סביבתיות בשכיחות גבוהה: רובן הגדול לא מדווחות על מפגעים סביבתיים לרשויות, לא מביאות חומרים למרכזי איסוף, לא מדווחות לאתר האינטרנט של הישוב (אולי בגלל חוסר ידיעה על האפשרות), ולא משתתפות במאבקים סביבתיים. מתוך כל 44 המרואיינות רק 2 דיווחו שהן פעילות בארגונים סביבתיים. עם זאת יש התנהגויות סביבתיות שרוב הנשים כן עליהם מדווחות שמבצעות, כמו שימוש חוזר בדפים כתיבה כטיוטות, שימוש חוזר בשקיות ניילון, כיבוי אורות ומכשירי חשמל שאינם בשימוש, סגירת הברז בזמן צחצוח שיניים או הדחת כלים. שאר הפרמטרים הם בהתפלגות נורמלית.

בהצגת הממצאים הוצג מיון של ההתנהגויות הנפוצות יותר והנפוצות פחות בקרב נשים ערביות בישראל על פי השכיחות של כל התנהגות, כאשר החלוקה הייתה לשתי קטגוריות: נשים שמתנהגות כך תמיד או לעתים קרובות, ונשים שלא מתנהגות כך אף פעם ונשים שמתנהגות כך לעתים רחוקות (טבלה 4). אפשר ללמוד מסידור כזה על החשיבות היחסית של כל התנהגות בעיני הנשים. מהמיון של ההתנהגויות עולה כי 95 אחוז מהמרואיינות מדווחות על כיבוי התאורה ומכשירי החשמל שאינם בשימוש, 84 אחוז על שימוש חוזר בשקיות ניילון, 80 אחוז על סגירת הברז בזמן צחצוח השיניים והדחת הכלים, ויותר מ- 60 אחוז על שימוש חוזר בדפי כתיבה משומשים כטיוטה. לעומת זאת 30 אחוז או פחות מדווחות על דיווח לרשויות על מפגעים סביבתיים (בטלפון או באינטרנט), על הבאת חומרים למרכזי איסוף למחזור, ועל השתתפות במאבקים סביבתיים או פעילות בארגון ירוק.

מהתוצאות עולה כי התנהגות פרו סביבתית קשורה לפעילות בקהילה ולתפיסת יכולת להוביל שינוי. ככל שהתפיסה העצמית של המרואיינות היא של כוח השפעה וככל שהן מדווחות על פעילות בקהילה ועל מוכנות לתרום בנושאים סביבתיים, כך גם גבוהים הדיווחים שלהן על התנהגויות ידידותיות לסביבה. כמו כן נמצא קשר חזק ומובהק לרמת השכלה - נשים משכילות מתנהגות בצורה יותר ידידותית לסביבה מאשר נשים לא משכילות. ההשכלה קשורה גם לתפיסת היכולת של הנשים להשפיע.

הקשר בין התנהגות ידידותית לסביבה להשכלה תואם ממצאים ממחקרים קודמים שנעשו בנושא. למשל נמצא קשר בין רמת השכלה לקניית מצרכים ידידותיים לסביבה, כך שאנשים עם רמת השכלה גבוהה יותר דיווחו על נכונות לרכוש מצרכים ידידותיים לסביבה יותר מאנשים עם רמות השכלה נמוכות (Gan, Yen Wee, Ozanne & Kao, 2008 ; Gatersleben, Steg & Vlek, 2002).

נמצא קשר גם בין השכלה להתנהגות פרו-סביבתית באופן כללי (בדיר, 2013; Gatersleben, Steg ; 2013 ; Freymeyer & Johnson, 2010 ; & Vlek, 2002).

לעומת זאת ממצאים הנוגעים לקשר בין משתני רקע אחרים שנבדקו במחקר הנוכחי להתנהגויות פרו סביבתיות לא מתאימים לממצאים ממחקרים קודמים. למשל מספר ילדים נמצא בעבר כמשתנה שקשור להתנהגות פרו סביבתית (Laroche, Bergeron & Barbaro-Forleo, 2001) אך במחקר הנוכחי לא נמצא קשר מובהק בין משתנה זה להתנהגות סביבתית, פעילות קהילתית בנושא או תפיסת יכולת. גם משתנה הגיל שנמצא בעבר קשור להתנהגות סביבתית (Gan, Yen) (Wee, Ozanne & Kao, 2008) לא נמצא קשור כאן לאף אחד מהמשתנים העיקריים.

החידוש והחשיבות של המחקר הנוכחי נובעים מהמאפיינים של המרואיינות שהשתתפו במחקר. עד כה לא נעשה בישראל מחקר על נשים מהמגזר הערבי, תוך השוואה בין רמת השכלה, מצב תעסוקתי (עובדות או לא עובדות) ומצב משפחתי (עם או בלי ילדים). המחקר יכול להיות צעד ראשון לקראת הגברת המודעות והפעילות בקרב נשים ערביות בישראל - צעד שעשוי להביא לשינוי בחברה הערבית-ישראלית כולה. בדומה למחקרים אחרים גם כאן דיווחו יותר על עמדות חיוביות ונכונות להשתתף באופן פעיל בפעילות סביבתית יותר ממה שהן עושות בפועל (יעבץ, גולדמן ופאר, 2011). ההסבר לפיו נמנעות מפעילות סביבתית בגלל חסמים מבניים, משאבים או העיסוק בהישרדות (עלי, 2011), או שאין פעילות פרו-סביבתית בקרב נשים ערביות בישראל בגלל חסמים של דת או שמרנות בבית, קיבל תמיכה רק באופן חלקי וזניח במחקר זה. הגורמים העיקריים שמפריעים לנשים לאמץ התנהגויות פרו-סביבתיות ולהיות פעילות בנושא, כפי שעלו במחקר, הם בעיקר מחסור בארגונים ויוזמות ביישובים הערביים. המרחק הגיאוגרפי של המרואיינות מארגונים סביבתיים מונע מהן להשתתף באופן פעיל בהתארגנויות שמקדמות את איכות הסביבה.

על פי דברי המרואיינות במחקר, המשאב העיקרי שחסר להן הוא זמן. רובן סבורות שאם היה להן יותר זמן הן היו יותר פעילות בתחום. השקעה כספית נמצאה גם היא במידה מסוימת כחסם אך במידה פחותה מהמשתנים האחרים.

דבר נוסף שעלה מהמחקר הוא הצורך במודעות וידע על נושאים סביבתיים. הרבה אמרו שהן לא פעילות משום שאין להן שום מודעות לנושאים סביבתיים. הנושא של מודעות חזר מספר פעמים בכל השאלות. מכאן עולה הצורך להגביר את המודעות לנושא ביישובים ערביים. חוסר המודעות שהמרואיינות הזכירו מקבל תמיכה מהממצאים, שמראים שההתנהגויות עם השכיחות הגבוהה הן ההתנהגויות שגם חוסכות בהוצאות, כלומר שהן לא נעשות בהכרח בגלל מודעות לנושא הקיימות. כמו כן עולה מהמחקר כי יש לקדם את הפעולות הסביבתיות שרוב המרואיינות לא עושות, למרות שחלק מהפעולות האלה יחסית פשוטות ולא דורשות הרבה משאבים. למשל רוב המרואיינות לא מדווחות לרשויות על מפגעים וזה עלול לגרום לאסון.

7.1 מגבלות המחקר

למרות שהמרואיינות מגיעות ממספר יישובים ערביים ויש ביניהן מגוון רב של נתוני רקע, עדיין המדגם לא מייצג באופן מוחלט את הנשים הערביות בישראל. למשל לא נכללו במחקר נשים

מיישובי הדרום ומהגליל או מכפרים קטנים באזור. כל הנשים במחקר מגיעות מאזו ה"משולש": מטירה, קלנסווה וטייבה. מגבלה אחרת של המחקר שהוא מבוסס על שאלון דיווח עצמי ולא על בדיקה ממשית של התנהגות סביבתית (כמו למשל בדיקה של מוצרים שנרכשו, דיווחים שהועברו לרשויות וכו').

7.2 הצעות למחקרים נוספים

יש צורך במחקרים נוספים שיבדקו את הממצאים במחקר הזה. במיוחד אמליץ על מחקר איכותני שיבדוק יותר לעומק את הכוונות של נשים ערביות לגבי הקשיים שמונעים מהן להשתתף בפעילות סביבתית. רצוי לבדוק מה אפשר לעשות לדעתן כדי להגביר את ההשתתפות שלהן בפעילות סביבתית.

8 רשימת מקורות

- אבו רביעה-קווידר, ס. (2011). אקטיביזם של נשים ערביות-בדוויות בנגב: בין מאבק אישי לפוליטי. בתוך ע. רבי וא. רוזינסקי (עורכים), *עדכן הערבים בישראל*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה (עמ' 18-19).
- אבו רביעה-קווידר, ס. ווינר-לוי נ. (עורכות) (2010). *נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות*. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אבו רביעה-קווידר, ס. (2005). מתמודדות מתוך שוליות – שלושה דורות של נשים בדוויות בנגב. בתוך: ה. דהאן כלב, נ. ינאי ונ. ברקוביץ (עורכות), *נשים בדרום – מגדר מרחב ופריפריה*. באר שבע: הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב (עמ' 86-108).
- אבו רביעה-קווידר, ס. ווינר-לוי, נ. (2011). המרחב הפלסטיני, הישראלי והעצמי: מבט מחודש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל, *המשפט, טז*, 384-375.
- אלתרמן, ר. לו-יון, י. וצ'רצ'מן, א. (1996). *המדריך לשיתוף הציבור בתכנון*. חיפה: הטכנון, המרכז לחקר העיר והאזור. (מהדורה שנייה).
- אתר אזרחים למען הסביבה (2011). בדרך אל הטבע/ שיחה של מיקי מירו עם ליאורה אמיתי. נדלה מתוך אתר אזרחים למען הסביבה: [/http://cfenvironment.org.il](http://cfenvironment.org.il)
- בדיר, ל. (2013). *עמדות, מודעות ונכונות לפעול בקרב תושבים בכפר קאסם בהקשר לחזון ירוק וסוגיות סביבתיות*. עבודת גמר לתואר שני בחינוך סביבתי. תל אביב: מכללת סמינר הקיבוצים.
- בלאו, א. (2009). *לקראת "אפס פסולת": טיפול מושכל בפסולת ברמה המקומית-קהילתית*. תל אביב: המרכז לקיימות מקומית.
- בנג'ו, ע. (עורכת). (2004). הקדמה. *נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי*. תל אביב: מרכז משה דיין (עמ' 9-14).
- ברכה, ע. (2008). פרקטיקה מעשית של צדק סביבתי. *מעשי משפט*. כרך א', 189-179.
- ברכה, ע. (2011). על מסלול ההמראה. *משפט וסביבה*, 10, 76-78.
- גולדמן, ד. (2013). פתח דבר. בתוך: ד' גולדמן (עורכת), *אחריות לסביבה - יחסי גומלין בין מדיניות, קהילה וחינוך*, בית ברל (עמ' 1-48).
- דה-שליט, א. (2004). *אדום-ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה*. תל אביב: מרכז השל. החלטת ממשלה 2468/תמ 122 (27.1.1994). *מחזור חומרי פסולת ומחזור אשפה*.
- המשרד להגנת הסביבה (2012). *תכנית אב מחוזית לפסולת מעורבת, מחוז צפון*. מדינת ישראל, משרד הפנים והמשרד להגנת הסביבה.
- הנדלמן-בעבור, ל. (2011). מיליון למען שוויון: מאבק הנשים לשינוי מעמדן המשפטי ברפובליקה האסלאמית של איראן, בתוך: ל' קוזמא (עורכת) *לנוכח בית הדין השרעי, תהליכי שינוי במעמדן של נשים מוסלמיות בישראל ובמזרח התיכון*. תל אביב: רסלינג.
- ווינדזור, א. (2008). קהילה, מקום וצדק סביבתי-חברתי: השתתפות הציבור בתכנון, בתוך: לא סוגרים את הים. *על צדק סביבתי ומעורבות הציבור בתכנון*. ירושלים: שתיל, מרכז השל והקרן לסביבה ירוקה. (עמ' 51-68).
- ורדי, א. (2004). *למי הכוח? למי הידע? גדרות, מכשולים ומחסומים להשתתפות הציבור בתכנון ובקבלת החלטות תכנוניות*. ירושלים: שתיל, פרויקט קהילה וסביבה.

- טל, א' (2008א). פסולת ביתית בישראל. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.
- טל, א. (2005). הקדמה: צדק סביבתי וסולידריות סביבתית, בתוך: כ. לובנוב, (עורכת) דו"ח אי הצדק החברתי 2005 (עמ' 77-78). ועדת המעקב לצדק סביבתי.
- טל, א. (2008ב). נקודות לדיון לקראת יום עיון בנושא הגברת המודעות לאיכות הסביבה במגזר הערבי. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.
- טל, א., זכות, ש. ל., אושרי, ל. פ., גרינשפן, א. ועקוב, ש. (2011). התנועה הסביבתית בישראל: מגמות, צרכים ופוטנציאל. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון וקרן JMG, דו"ח מחקר.
- טרביה, ח. (2008). ניהול ויישוב קונפליקטים סביבתיים בחברות שסועות לקראת יצירת מודל מותאם תרבותית: ניתוחי מקרה של קונפליקטים בגליל. עבודה לתואר דוקטור. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- יעבץ, ב., גולדמן, ד. ופאר, ש. (2011). חינוך סביבתי בתנועות הנוער. דו"ח מחקר. ירושלים: המשרד להגנת הסביבה.
- לואיס, ב. (2004). מגדר והתנגשות הציוויליזציות. בתוך: עפרה בנג'ו (עורכת), נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי. אוניברסיטת תל אביב: מרכז משה דיין. (עמ' 15-28)
- לובנוב, כ. (2010). מעורבות אזרחית בנושאי תכנון, חברה וסביבה: סיכום מפגש תושבים בקלנסווה. 19.6.2010. האגודה לצדק סביבתי בישראל:
http://www.aeji.org.il/sites/default/files/2011_story_files/gv_qallanswa_survey2010.pdf
- לובנוב, כ. (עורכת) (2005). צדק סביבתי, חברתי וכלכלי וזכויות אזרח. בתוך דו"ח אי הצדק הסביבתי 2005 <http://www.sviva.net/filesystem/Report2005Hebrew.pdf>
- לובנוב, כ. (עורכת) (2006). דו"ח אי הצדק הסביבתי 2006. בריאות, סביבה וחברה. <http://www.nrg.co.il/images/yarok/sviviati-E-zedek.pdf>
- למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) (2013). שנתון סטטיסטי לישראל מס' 64. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- נגב, מ., גארב י. ובנשטיין, ג. (2009). דו"ח מסכם: קידום החינוך לקיימות במגזר הערבי. דו"ח מחקר. ירושלים: המשרד להגנת הסביבה.
- נמארנה ע. (2007). תמונת מצב של תנאי סביבת המגורים במגזר הערבי. בתוך: כ. לובנוב (עורכת). דוח (אי) הצדק הסביבתי לשנת 2007. תל-אביב: ארגון "חיים וסביבה".
- סבירסקי, ש. וקונוור-אטיאס, א. (2012). תמונת מצב חברתית 2012. תל אביב: מרכז אדווה.
- סברדלוב א, מרינוב, א. וקליין, ד. (2005). תכנית אב לטיפול בפסולת מוצקה בישראל. ירושלים: המשרד לאיכות הסביבה.
- עזאזיה, פ. אבו-בקר, ח. הרץ-לזרוביץ, ר. וגאנס, א. (2009). נשים ערביות בישראל. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, רמות.
- עלי, נ. וגורדוני, ג. (2009). אידיאולוגיה של חלוקת מטלות וסמכויות במשפחה הפלסטינית בישראל: אי-שוויון מגדרי או מגמות של שוויון? בתוך: ע' פייסל ואחרים (עורכים), נשים ערביות בפוליטיקה. תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב, רמות.
- פדרמן, ר. (2006). מחזור חומר אורגני מפסולת ביתית בישראל. עבודת מאסטר. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- פולנסקי, מ. (2002). השוואת מערך המחזור בין מועצה מקומית טבעון ומועצה אזורית משגב. עבודת מאסטר. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

פיש, ד. (2005). צדק סביבתי בישראל: המפגש בין דיני זכויות האדם ודיני איכות הסביבה, משפט וממשל, ז(2), 943-911.

פלד, י. ושפיר, ג. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

צ'רצ'מן, א. (2013). תכנון מרחבי - האם מתחשב בנשים? מצגת במסגרת דיון בכנסת לרגל יום הסביבה בעולם, הועדה לקידום מעמד האשה 4.6.2013
http://www.aeji.org.il/sites/default/files/2013_story_files/tknvn_mgdry_mtsgt_yshybh_myvkhdt_bkntst_prvp_rzh_tsrtsmn.pdf

צורף, מ. (2011). נשים במהפכות "האביב הערבי": האומנם האישי הוא הפוליטי? בתוך: ע' רבי וא' רודינסקי (עורכים). *עדכן הערבים בישראל*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז דיון ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.

צירצ'מן א. וסדן, א. (עורכות) (2003). *השתתפות, הדרך שלך להשפיע*. תל אביב-יפו: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

צירצ'מן א. וסילברמן, א. (2012). *שיקולים חברתיים בתכנון מרחבי*. חיפה: הטכניון-מכון טכנולוגי לישראל.

צירצ'מן, א. (2001). *צדק סביבתי בישראל*. הרצאה ביום עיון על דתות, אתיקה וצדק סביבתי במכון ירושלים לחקר ישראל, 30.10.2001.

קוזמא, ל. (2011). המאבק הפמיניסטי המרוקאי לשינוי חוק המעמד האישי. בתוך: ל' קוזמא (עורכת). *לנוכח בית הדין השרעי, תהליכי שינוי במעמדן של נשים מוסלמיות בישראל ובמזרח התיכון*. תל אביב: רסלינג (עמ' 119-136).

רוזן-צבי, י. (2007). של מי הפסולת הזו לעזאזל! סילוק פסולת וצדק סביבתי בישראל. *מחקרי משפט*, כג, 558-487.

שמואלי, א. (2010). *כיצד מניעים ציבור לאורח חיים מקיים וסביבתי? כנס בוגרי מנדל*,
http://my.mli.org.il/mli_pdf/kenes2010/sviva.pdf 29.4.2010

תותרי, מ. (2011). ארגוני החברה האזרחית כאפיק להעצמת נשים ערביות. בתוך: ע' רבי וא' רודינסקי (עורכים) *עדכן הערבים בישראל*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז דיון ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, (16-17).

Ahmed, L. (1993). *Women and Gender in Islam: Historical Roots of Modern Debate*. New Haven & London: Yale University Press.

Arcury, T. A., Scollay, S., & Johnson, T. P. (1987). Sex differences in environmental concern and knowledge. *Sex Roles*, 16, 463-472.

Berkovitch, N., & Moghadam, M.V. (1999). Middle East politics and women' collective action: Challenging the status quo. *International Studies in Gender, State and Society*, 6/3, 273-291.

Buckingham, S., Reeves, D. & Batchelor, A. (2005) Wasting women: the environmental justice of including women in municipal waste management, *Local Environment*, 10(4), 427-444.

Churchman, A. & Sadan, E. (2004). Public participation in environmental design and planning. In C. Spielberger (Ed.). *Encyclopedia of applied psychology*. Oxford: Elsevier. (pp. 793-800)

- Collin, R. W. (1994). Review of legal literature on environmental racism, environmental equity and environmental justice. *Journal of Environmental Law and Litigation*, 9, 121-172.
- Davidson, D. J., & Freudenburg, W. R. (1996). Gender and environmental risk concerns, *Environment and Behavior*, 28, 302–339.
- De Feo, G.& Malvano, C.(2009). The use of LCA in selecting the best MSW management system, *Journal of Cleaner Production*, 13(13-14), 1281-1294.
- Doyal, L. (1994) A case study of the women's health movement in Britain, In N. Fee & N. Krieger (Eds), *Women's Health, Politics and Power* (pp. 931-939).. New York: Amityville, Baywood Publications.
- Dunion, K. & Scandrett, E. (2003) The campaign for environmental justice in Scotland as a response to poverty in a Northern nation. In J. Agyeman., R.D. Bullard,. and B. Evans, (Eds). *Just Sustainabilities: Development in an Unjust World*. London, UK: Earthscan.
- European Commission (2000). *Success stories on composting and separate Collection. European Commission - Directorate General for the Environment*, Brussels: EC
- Frey Meyer, R. H. & Johnson, B. E. (2010). A Cross-Cultural Investigation of Factors Influencing Environmental Actions. *Sociological Spectrum*, 30: 2, 184 – 195.
- Gan, C., Yen Wee, H., Ozanne, L. & Kao, T. (2008). Consumers' purchasing behavior towards green products in New Zealand. *Innovative Marketing*, 4: 93-102.
- Gatersleben, B., Steg, L. & Vlek, C. (2002). Measurement and Determinants of Environmentally Significant Consumer Behavior. *Environment and Behavior*, 34: 335-362.
- Hamilton, L. C. (2008). Who cares about polar regions? *Arctic, Antarctic, and Alpine Research*, 40, 671–678.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. : מקום Blackwell
- Hayes, B. C. (2001). Gender, scientific knowledge, and attitudes toward the environment. *Political Research Quarterly*, 54, 657–671.
- Hsieh, H. F. & Shannon, S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), November 2005 1277-1288.
- Ingrams, D. (1983). *The Awakened Women in Iraq*. London, UK: Third World Centre.
- Jerrett. M & Eyles J. (1997). Environmental equity in Canada: An empirical investigation into the income distribution of pollution in Ontario. *Environment and Planning A*, 29: 1777-1800

- Karol, E. (2006). Using campus concerns about sustainability as an educational opportunity: A case study in architectural design. *Journal of Cleaner Production*, 14: 780-786.
- Krippendorff, K. (1989). Content analysis. In E. Barnouw, G. Gerbner, W. Schramm, T. L. Worth, & L. Gross (Eds.), *International encyclopedia of communication* (Vol. 1, pp. 403-407). New York, NY: Oxford University Press
- Laroche, M., Bergeron, J. & Barbaro-Forleo, G. (2001). Targeting consumers who are willing to pay more for environmentally friendly products. *Journal of Consumer Marketing*, 18: 503-520.
- Mackay, F. & Meechan, E. (2003) *Women and Devolution in Northern Ireland, Scotland and Wales*, <http://www.pol.ed.ac.uk/gcc/pubs.html>
- Martuzzi, M., Mitis, F & Forastiere, F. (2010). Inequalities environmental justice in waste management and health. *The European Journal of Public Health* 20.1: 21-26.
- McCright, A. M. (2010). The Effects of gender on climate change knowledge and concern in the American public. *Population and Environment*, 32: 66–87.
- McDonald, S. & Oates, C. (2003). Reasons for non-participation in a kerbside recycling scheme. *Resources, Conservation, and Recycling*, 39:369-385.
- Peake, L. (1993). 'Race' and sexuality: Challenging the patriarchal structuring of urban social space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 11(4), 415 – 432
- Pearce, J., Kingham S, & Zawar-Reza P. (2006). Every breath you take? Environmental justice and air pollution in Christchurch, New Zealand. *Environment and Planning A*, 38(5): 919-938
- Pellow, D. N. (2000). Environmental inequality formation: Toward a theory of Environmental injustice. *The American Behavioral Scientists*, 43(4), 581-602.
- Petts J. (2002). Municipal waste management: Inequities and the role of deliberation. *Risk Analysis*, 20:6, 821-32
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster .
- Schneekloth, L. & Shibley, R. (1995). *Placemaking: The Art and Practice of Building Communities*. New York: Wiley Interscience .
- Schwartz, M. (2005). Poverty: The meeting ground between Arab and Jewish women in Israel. *Challenge*, 91, 8-23.
- Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: A theory of distorted change in Arab society*. London & New York: Oxford University Press.
- Shaw, P. J. (2008). Nearest neighbour effects in kerbside household waste recycling. *Resources, Conservation and Recycling*, 52(5), 775-784 .

- Shmueli, D. (2005). Is Israel ready for participatory planning? Expectations and obstacles, *Planning Theory and Practice*, 6(4) . 485-514 .
- Skelton, R. & Miller, V. (2006). *The Environmental Justice Movement Natural Resources Defense Council*. Retrieved on October 30, 2013 from: <http://www.nrdc.org/ej/history/hej.asp>
- Taylor, D. (2000). The rise of the environmental justice paradigm. *American Behavioral Scientist*, 43(4), 508-580.
- Timlett R. E. & Williams I. D. (2008). Public participation and recycling performance in England: A comparison of tools for behavior change, *Resources, Conservation and Recycling* , (52) 622–634
- United Nations Statistic Division (2012). *The World's Women 2010: Trends and Statistics - Executive Summary*
- Viel J.F., Floret, N., Deconinck, E., Focant, J.F., De Pauw, E., Cahn, J.Y. (2011). Increased risk of non-Hodgkin lymphoma and serum organochlorine concentrations among neighbors of municipal solid waste incinerator. *Environment International* 37(2), 449-453.
- Weiner-Levy, N. (2008). University as a meeting point with new academic knowledge, society and culture: Cognitive and emotional transitions during higher education. *Cambridge Journal of Education*, 38/4, 497-512.
- Zelezny, L. C., Chua, P. & Aldrich, C. (2000). Elaborating on gender differences in environmentalism. *Journal of Social Issues*, 56, 443–457.

מקורות מידע מקוונים

אתר האגודה למען צדק סביבתי בישראל: נדלה ב- 15 בנובמבר, 2014, מהאתר

<http://www.aeji.org.il/background>

אתר עמותת אזרחים למען הסביבה בגליל: נדלה ב- 15 בנובמבר, 2014, מהאתר

<http://cfe.org.il:8080/CFESITE/HE/arbnr>

9 נספח – שאלון המחקר

נשים יקרות

במסגרת לימודים לתואר שני במכללת סמינר הקיבוצים, אני עורכת מחקר בתחום המודעות הסביבתית.

אנא ענו על כל השאלות. השאלון אנונימי (אין צורך לרשום שם) ותשובותיכן ישמשו למטרות המחקר בלבד.

תרומתכן למחקר חשובה מאוד.

אני מודה לכן על שיתוף הפעולה

רים מתאני

חלק א

האם את מבצעת את הפעולות הבאות?

צייני את תדירות הביצוע של כל אחת מהפעולות הבאות (סמני x במשבצת המתאימה).

פעולה	כמעט תמיד	לעיתים קרובות	לעיתים רחוקות	אף פעם
1. מדווחת לרשויות על מפגעים סביבתיים				
2. מביאה חומרים (כמו עיתונים, בקבוקי פלסטיק) למרכזי איסוף למחזור				
3. מדווחת לאתר האינטרנט של הישוב על מפגעים סביבתיים				
4. מחזירה בקבוקי שתייה עלפי חוק הפיקדון				
5. משתמשת בדפי כתיבה משומשים כניירות טיוטה				
6. עושה שימוש חוזר בשקיות ניילון ששימשו לאריזת קניות				
7. רוכשת מוצרים "ידידותיים לסביבה" (תרסיס שאינו פוגע באוזון, חומרים שאפשר למחזר את אריזותיהם)				
8. משתתפת במבצעים לניקוו לטיפוח מקומות ציבוריים				
9. מכבה אורות ומכשירי חשמל כשאינם בשימוש				

				10. סוגרת את הברז בזמן צחצוח שיניים, בזמן הדחת כלים וכן הלאה
				11. משליכה סוללות משומשות למכל מתאים ולא לפח
				12. משאירה את המזגן דולק בצאתי מהחדר
				13. משתתפת במאבקים סביבתיים חתימה על (עצומות, הפגנות וכן הלאה)
				14. פעילה בארגון ירוק
				15. קוראת את הכתבות בענייני סביבה בעיתונים היומיים או במגזינים

חלק ב

עד כמה את מוכנה לבצע את הפעולות הבאות?

ציין את תדירות הביצוע של כל אחת מהפעולות הבאות (סמן X במשבצת המתאימה).

פעולה	כמעט תמיד	לעיתים קרובות	לעיתים רחוקות	אף פעם
16. לתרום למען הובלת שינוי בישוב שלך בנושא פסולת				
17. האם את רואה את עצמך כמובילת שינוי סביבתי				
18. להקדיש זמן להפרדת פסולת				
19. להשתתף בהכשרות או כנסים בנושאי סביבה				

חלק ג

20. האם את כאישה ערבייה מאמינה בעצמך שתוכלי לחולל שינוי בטיפול בפסולת ביתית בישובך?

דרג את מדת הסכמתך מ 1 – 4 (כאשר 1 כן אני אוכל לחולל שינוי ו 4 לא אני לא אוכל לחולל שינוי)

כן, אני אוכל לחולל שינוי	2	3	לא, אני לא אוכל לחולל שינוי
1	2	3	4

הסבר :

21. האם את מסוגלת להעלות הנושא מול האחראים ברשות המקומית ?

דרג את מדת הסכמתך מ 1 – 4 (כאשר 1 כן אני אוכל לחולל שינוי ו 4 לא אני לא אוכל לחולל שינוי)

מסוגלת בהחלט			לא
1	2	3	4

הסבר :

22. להלן רשימת גורמים שיכולים להקל או להפריע לנשים המעוניינות בפעילות ציבורית בישוב.

אנא צייני לגבי כל אחד האם לדעתך הוא מקל, מפריע או לא רלבנטי לפעילות כזאת.

למראינת: צייני בעמודה השמאלית הערות / פירוט שהמראינת אמרה (למשל: ילדי כבר בוגרים, או – איני יודעת לנהוג).

אח"כ סמני בעיגול את שני הגורמים החשובים ביותר עבורך.

:

מס"	רשימת גורמים	מקל	מפריע	יש מקרים שמקל ויש שמפריע	הגורם לא רלבנטי האם להיות פעילה	הערות / הסבר
1.	בעלות על רכב פרטי					
2.	ילדים רבים בבית					
3.	גיל הילדים בבית					
4.	שעות הפעילות הנדרשות הן בערב					
5.	מרחק/קירבה הביתה					
6.	דת / איסור דתי					
7.	שמרנות או פתיחות במשפחה					
8.	שמרנות או פתיחות של בן הזוג					
9.	כמות זמן פנוי שעומד לרשותי					

					השקעה כספית / עלויות	10.
					אחר:	11.

חלק ד: נתונים אישיים

23. מצב משפחתי
- א. רווקה
- ב. נשואה
- ג. גרושה
- ד. אלמנה
24. גיל: _____
25. מסי ילדים: _____
26. עיסוק: _____
27. מקום עבודה:
- א. מוסד חינוכי (גן ילדים, בית ספר...)
- ב. רשות מקומית. תפקיד? _____
- ג. משרד ממשלתי _____
- ד. עמותה _____
- ה. עסק משפחתי או עסק קטן פרטי (כגון חנות) _____
- ו. עצמאית – בעלת עסק משלך (יועצת, מתווכת נדל"ן...)
- ז. אחר: _____
28. סוג משרה
- א. משרה מלאה
- ב. משרה חלקית
- ג. התנדבות
- ד. ללא תעסוקה
29. השכלה:

יסודית	תיכונית	על תיכונית לא אקדמית+קורסים	תואר ראשון	תואר שני ומעלה	אחר

האם לקחת קורסים נוסף על לימודיך שצוינו לעיל?

אם כן, פרטי:

30. שם הישוב בו את גרה: _____

31. סוג הישוב:

א. עיר

ב. כפר

32. כיצד את מגדירה את אופי הבית בו גדלת?

שמרני	מעט שמרני	מעט נאור	נאור

33. מהו האופי האמונתי בביתך?

א. דתי

ב. מסורתי

ג. מאמינים

ד. חילוני

34. האם את מעורבת או משתתפת באופן אישי בפרויקט/נושא סביבתי בסביבתך?

א. כן. אני מעורבת ב: _____

ב. לא, אך הייתי רוצה להיות מעורבת ב: _____

ג. הייתי מעורבת בעבר ב: _____, הפסקתי

מהסיבה: _____

ד. אינני מעורבת מהסיבה: _____

תודה רבה על שיתוף הפעולה